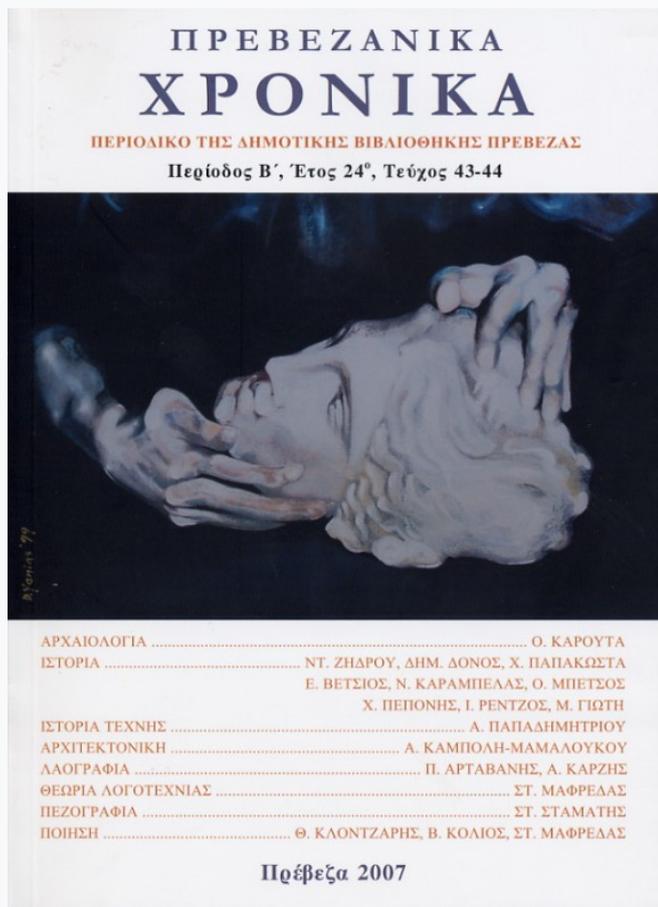

Πρεβεζάνικα Χρονικά

Αρ. 43-44 (2007)

ΠΡΕΒΕΖΑΝΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ, 43-44 (2007)

Στοιχεία και μαρτυρίες για την ευρύτερη περιοχή της Πρέβεζας στη μεσαιωνική ελληνική γραμματεία

Ντίνα Ζήδρου

doi: [10.12681/prch.28840](https://doi.org/10.12681/prch.28840)

Copyright © 2022, Ντίνα Ζήδρου

Άδεια χρήσης [Creative Commons Αναφορά 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Ζήδρου Ν. (2022). Στοιχεία και μαρτυρίες για την ευρύτερη περιοχή της Πρέβεζας στη μεσαιωνική ελληνική γραμματεία. *Πρεβεζάνικα Χρονικά*, (43-44), 31-66. <https://doi.org/10.12681/prch.28840>

Ντίνα ΖΗΔΡΟΥ*

*Στοιχεία και μαρτυρίες για την
ευρύτερη περιοχή της Πρέβεζας
στη μεσαιωνική ελληνική γραμματεία*

Η ευρύτερη περιοχή της Πρέβεζας συμπεριλαμβάνει το σύγχρονο ομώνυμο νομό, ο οποίος καλύπτει το νοτιοδυτικό τμήμα του γεωγραφικού διαμερίσματος της Ηπείρου. Στα βορειοδυτικά συνορεύει με το νομό Ιωαννίνων, στα βορειοανατολικά με τον αντίστοιχο της Θεσπρωτίας, στα ανατολικά με το νομό Άρτας, ενώ δυτικά βρέχεται από το Ιόνιο Πέλαγος και τον Αμβρακικό κόλπο. Η γεωμορφολογία του ποικίλει από περιοχή σε περιοχή. Έτσι, χαρακτηρίζεται ως ορεινός στο βόρειο και κεντρικό τμήμα του, όπου δεσπόζουν τα όρη του Σουλίου, του Ζαλόγγου και τα Θεσπρωτικά και ως πεδινός στις νότιες παραθαλάσσιες περιοχές, όπου το έδαφος φτάνει σχεδόν στο επίπεδο της θάλασσας. Παράλληλα, διασχίζεται από δύο μεγάλους ποταμούς, τον Αχέροντα στα δυτικά και το Λούρο στα ανατολικά, οι οποίοι δημιουργούν τις αντίστοιχες κοιλάδες και διασφαλίζουν την άρδευση και τον εύφορο χαρακτήρα του εδάφους.

Η παραπάνω γεωμορφολογία της περιοχής, το ήπιο κλίμα, οι εύφορες εκτάσεις, τα άφθονα νερά, η εκτεταμένη ακτογραμμή με τον πλούσιο διαμελισμό και τα αρκετά φυσικά και ασφαλή λιμάνια κατάλληλα για αγκυροβόλιο, ο Αμβρακικός κόλπος και γενικά η στρατηγική θέση της, η οποία λειτουργούσε ως το σημείο σύνδεσης και επικοινωνίας των ποικίλων ηπειρωτικών πόλεων μεταξύ τους αλλά και αντίστοιχα της Ηπείρου με τα Επτάνησα, τη Στερεά Ελλάδα, την Πελοπόννησο, την Αλβανία και πρωτίστως με τη Δύση μέσω των πιο γρήγορων και εύκολων θαλάσσιων συγκοινωνιών, αποτέλεσαν ευνοϊκούς παράγοντες για την κατοίκηση της Πρέβεζας από πολύ πρώιμες περιόδους. Ήδη, λοιπόν, από την παλαιολιθική εποχή εμφανίζονται τα πρώτα ίχνη κατοίκησης, τα οποία εξακολουθούν σχεδόν αδιάκοπα μέχρι σήμερα. Βέβαια, οι θέσεις εγκατάστασης μεταβάλλονταν και εξελίσσονταν, όπως και η μορφή τους, ανάλογα με τις ιστορικές περιόδους. Το σίγουρο και το σημαντι-

---

* Η Ντίνα Ζήδρου είναι αρχαιολόγος.

κό όμως είναι ότι η θέση και η γεωμορφολογία του νομού κάλυπτε τις ολοένα αυξανόμενες ανάγκες του ανθρώπου κάθε εποχής.

Μέσα στη μακραίωνη πορεία της, η ευρύτερη περιοχή της Πρέβεζας γνώρισε αρκετές περιόδους ακμής τόσο κατά την προϊστορική περίοδο, μυκηναϊκός αποικισμός, όσο και κατά την κλασική αρχαιότητα, ηλειακός, κορινθιακός αποικισμός, συμμετοχή στον πελοποννησιακό πόλεμο, ανάμιξη στα πολιτικά και πολεμικά γεγονότα της περιόδου, αστικοποίηση, οχύρωση των πόλεων και των οικισμών, δημιουργία φυλετικής συνείδησης, ίδρυση πολιτικών σχηματισμών. Αλλά και μετά τη ρωμαϊκή κατάκτηση, η οποία είχε ως συνέπεια την καταστροφή και την ερήμωση της Ηπείρου και παρ' όλη την καταστροφή και της περιοχής της Πρέβεζας, αυτή πολύ γρήγορα, λόγω του κλίματός της, των εύφορων εδαφών της, της παραθαλάσσιας στρατηγικής σημασίας θέσης της και της κοντινής σχετικά απόστασης από τη γειτονική Ιταλία, θα προσελκύσει αρκετούς Ρωμαίους επιχειρηματίες να εγκατασταθούν στα εδάφη της. Παράλληλα, οι εναπομείναντες Ηπειρώτες, είτε επειδή υποχρεώθηκαν από τους κατακτητές είτε για λόγους ασφάλειας, προτιμούν τις παράκτιες θέσεις, όπως στην περιοχή της Κασσωπαίας. Έτσι, η περιοχή θα ξαναβρεί τους ρυθμούς της, θα ανακτήσει τη σημασία της και κάτι από την παλιά της αίγλη.

Ορόσημο για την ιστορία της θα σταθεί η ίδρυση της Νικόπολης το 31 π.Χ. από τον Οκταβιανό, το νικητή της ναυμαχίας του Ακτίου. Ο Οκταβιανός Αύγουστος λοιπόν, εκτιμώντας τη στρατηγική θέση της περιοχής ως εμπορικού και συγκοινωνιακού κόμβου, επιδιώκοντας το στρατιωτικό έλεγχο της Δυτικής Ελλάδας, την εδραίωση της ρωμαϊκής κυριαρχίας αλλά και την οικονομική και κοινωνική ενίσχυση της παρηκμασμένης περιοχής και ακολουθώντας μια πρακτική με μακρά παράδοση που υπαγόρευε την ίδρυση πόλεων σε ανάμνηση μιας σημαντικής νίκης, ίδρυσε τη Νικόπολη. Σε αυτή, παραχώρησε μεγάλα προνόμια και ατέλειες, που συντέλεσαν στην ταχύτερη ανάπτυξη και ακμή της. Στην πόλη, μετοίκησαν υποχρεωτικά κάτοικοι από ολόκληρη την Ήπειρο, την Ακαρνανία και τη Λευκάδα αλλά και Ρωμαίοι άποικοι, παλαίμαχοι στρατιώτες και οπαδοί του Οκταβιανού. Κοσμήθηκε με λαμπρά κοσμικά κτίρια, τα λάφυρα της ναυμαχίας και διάφορα έργα τέχνης και θρησκευτικά αντικείμενα από τις πόλεις των μετοίκων. Γρήγορα, η Νικόπολη θα αναδειχθεί σε πρωτεύουσα της Ηπείρου και της Ακαρνανίας αλλά και κομβικό σημείο συνάντησης του ανατολικού και του δυτικού πολιτισμού. Εξαιτίας της σημασίας της αυτής, θα πληγεί αλλεπάλληλα και με ιδιαίτερη σκληρότητα από τις βαρβαρικές επιδρομές της ύστερης αρχαιότητας, τη βαρβαρότητα των οποίων θα γνωρίσει και ολόκληρη η Ήπειρος.

Με την έναρξη της βυζαντινής περιόδου, της οποίας μπορούμε να θέσουμε ως αφετηρία στην Ήπειρο τη διοικητική μεταρρύθμιση που κατέληξε στην ίδρυση των επαρχιών Παλαιάς και Νέας Ηπείρου, η περιοχή της Πρέβεζας

θα υπαχθεί στην Παλαιά Ήπειρο και θα συνεχίσει να πλήττεται από τις βαρβαρικές επιδρομές. Σε γενικές γραμμές και ενταγμένη πλέον στα πλαίσια της αυτοκρατορίας, θα ακολουθήσει τις πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές εξελίξεις της υπόλοιπης Ηπείρου, θα ασπαστεί το χριστιανισμό, ο οποίος δι-αδίδεται γρήγορα όπως μαρτυρά το πλήθος των παλαιοχριστιανικών βασιλικών, ενώ ολόκληρη η πορεία της έχει ως κέντρο και αφετηρία τη Νικόπολη. Το μεγάλο ρωμαϊκό αστικό κέντρο έχει μετατραπεί πλέον σε αντίστοιχο πρωτοβυζαντινό και λειτουργεί ως πυρήνας καλλιτεχνικών και πνευματικών αναζητήσεων με μεγάλη επιρροή και ακτινοβολία σε ολόκληρο τον ελληνικό κόσμο.

Κατά την επόμενη μεσοβυζαντινή περίοδο, η περιοχή εξακολουθεί να ανήκει διοικητικά στην επαρχία Παλαιάς Ηπείρου, θα πληγεί από τις βαρβαρικές επιδρομές και θα γνωρίσει τη σλαβική κατάκτηση. Η Νικόπολη θα συνεχίσει να υφίσταται, να ανήκει στην αυτοκρατορία και να διαδραματίζει πρωταγωνιστικό ρόλο, όπως αποδεικνύεται από την αλληλογραφία των μητροπολιτών της, έστω και αν έχει αρχίσει η παρακμή της. Κατά την τρίτη δεκαετία του 9^{ου} αι., οι παράκτιες περιοχές του Αμβρακικού, όπως και το Ιόνιο Πέλαγος στο σύνολό του, άρχισαν να πλήττονται από τις επικίνδυνες αραβικές πειρατικές επιδρομές, με αποκορύφωμα αυτή του 827-829 που οδήγησε στη λεηλασία της Νικόπολης, η οποία δέχτηκε το χτύπημα που σήμανε την αρχή του τέλους της. Εξαιτίας της συνεχιζόμενης αυτής κατάστασης, ιδρύεται στην επικράτεια της Παλαιάς Ηπείρου το θέμα Νικοπόλεως με πρωτεύουσα όμως τη Ναύπακτο. Η ονομασία του από την ομώνυμη πόλη φανερώνει την αναγνώριση της αξίας και σημασίας της για τη βορειοδυτική Ελλάδα αλλά η επιλογή της ακμαίας και κραταιής Ναυπάκτου ως πρωτεύουσας επιβεβαιώνει την παρακμή και εγκατάλειψή της. Κατά το 10^ο αι., η Νικόπολη θα λεηλατηθεί για μια ακόμη φορά και θα κατακτηθεί από τους Βουλγάρους. Έκτοτε, σταδιακά οι μαρτυρίες και τα ευρήματα από την πόλη σταματούν, γεγονός που φανερώνει την οριστική εγκατάλειψή της.

Μετά την ίδρυση του θέματος Νικοπόλεως, ξεκινά μια προσπάθεια ανασυγκρότησης στο εσωτερικό της Ηπείρου. Οι περισσότερες από τις πόλεις της προηγούμενης περιόδου έχουν εγκαταλειφθεί, ενώ ιδρύονται νέες μικρότερης έκτασης και ιδιαίτερα οχυρές. Γενικά από τον 6^ο έως το 10^ο αι., η Πρέβεζα, όπως και η υπόλοιπη Ήπειρος, θα γνωρίσει αλληπάλληλες επιδρομές και λεηλασίες, πολιτικές, εθνολογικές και διοικητικές ανακατατάξεις και θα βρεθεί σε προσωρινή απομόνωση. Κατά το πρώτο μισό του 11^{ου} αι., η περιοχή θα υπαχθεί εκκλησιαστικά στην αυτοκέφαλη επισκοπή της Αχρίδας για να περιέλθει λίγο αργότερα στη μητρόπολη Ναυπάκτου και στα πλαίσια της αυτοκρατορίας.

Η πτώση της Κωνσταντινούπολης στους Σταυροφόρους σηματοδοτεί την έναρξη της υστεροβυζαντινής περιόδου και τη φάση της ανεξαρτησίας της

Ηπείρου. Αν και η περιοχή αποδόθηκε ως κτήση στους Βενετούς, δεν κατακτήθηκε ποτέ από αυτούς. Πολύ γρήγορα, ιδρύθηκε στα εδάφη της το ανεξάρτητο κράτος της Ηπείρου, με πρώτο κυβερνήτη το Μιχαήλ Α΄ Δούκα. Στο κράτος αυτό συμπεριλαμβανόταν και η περιοχή της Πρέβεζας με τις πόλεις και τους οικισμούς της, οι οποίοι έκτοτε θα ακολουθήσουν την πορεία και τη μοίρα του «δεσποτάτου». Γενικά, η ιστορία του ανεξάρτητου κράτους της Ηπείρου παρουσιάζεται ιδιαίτερος πολυκύμαντη με συνεχείς διαδοχές στο θρόνο, καταλήψεις νέων εδαφών και απώλειες των υπαρχόντων, πολεμικές αναμετρήσεις, έντονη διπλωματική δραστηριότητα, δολοπλοκίες, δολοφονίες, επαναστάσεις και μια σειρά λαών, Λατίνοι, Αλβανοί και αργότερα Σέρβοι και Οθωμανοί, να μάχονται με τους Βυζαντινούς και τους γηγενείς κατοίκους για την κυριαρχία στα εδάφη του. Η βυζαντινή περίοδος ολοκληρώνεται με την οθωμανική κατάκτηση λίγο μετά τα μέσα του 15^{ου} αι. Ωστόσο, ορισμένες από τις δυτικές περιοχές της Πρέβεζας πέρασαν στα χέρια των Ενετών και ακολούθησαν μια διαφορετική ιστορική πορεία.

Μεσαιωνικές θέσεις¹

Αμβρακικός κόλπος. Θαλάσσιος κόλπος, με στενό στόμιο, ανάμεσα στην Ήπειρο και την Ακαρνανία. Επικοινωνεί με το Ιόνιο Πέλαγος, είναι κατάλληλος για αγκυροβόλιο και στο εσωτερικό του σχηματίζει λιμνοθάλασσες.

Αρλίσκα. Αταύτιστη θέση της περιοχής της Βαγενετίας.

Βαγενετία ή Βαγενιτία. Μεσοβυζαντινή και υστεροβυζαντινή ονομασία της περιοχής από τη Χιμάρα έως το Μαργαρίτι, η οποία δυτικά συμπεριλάμβανε και την περιοχή από το κάστρο των Ρωγών έως το Γλυκή λιμένα.

Βιλίχι, Βελίχι, Βελέχι, Βιλούχι. Αταύτιστο κάστρο της περιοχής της Πρέβεζας. Ίσως άλλη ονομασία για τους Ρωγούς.

Άγιος Γεώργιος. Η θέση των πηγών του ρωμαϊκού υδραγωγείου της Νικόπολης.

Ι.Ν. Αγίου Δημητρίου. Καθολικό του 13^{ου} αι. στο χωριό Κυψέλη (Τουρκοπάλουκο).

¹ Ο κατάλογος με τις μεσαιωνικές θέσεις και τα μνημεία της Πρέβεζας έχει καταρτιστεί κυρίως σύμφωνα με την *Tabula Imperii Byzantini*, βλ. SOUSTAL & KODER 1981, αλλά και τη γενικότερη βιβλιογραφία που αφορά την περιοχή. Εδώ, δίνονται ελάχιστα στοιχεία για τις θέσεις, ενώ για όσες προέκυψαν μαρτυρίες στις πηγές θα γίνει πιο αναλυτική αναφορά στη συνέχεια.

Άγιος Θωμάς. Θέση με λείψανα βασιλικής του 6^{ου} μ.Χ. στη χερσόνησο της Μαργαρώνας. Ίσως λειτουργούσε ως προάστιο της Νικόπολης.

Άγιος Ιωάννης. Κόλπος ανάμεσα στην Πάργα και τις εκβολές του Αχέροντα, με γλυκό ποτάμιο νερό.

Καστρί – Σαΐάτα. Αταύτιστη παραθαλάσσια θέση.

Καστρίον. Πιθανότατα ο λόφος, όπου τα ερείπια της αρχαίας Πανδοσίας, με πρωτοβυζαντινό οικισμό.

Καταφύγια. Κόλπος κατάλληλος για αγκυροβόλιο στις εκβολές του Αχέροντα.

Κοζύλη. Θέση μεσαιωνικής επισκοπής κοντά στο σημερινό χωριό Νέα Σαμψούντα.

Λέλοβα (σημ. Θεσπρωτικό). Κοιλιάδα με μεσαιωνικά μνημεία, στην οποία κυριαρχούσε ο οικισμός στο λόφο Καστρί Ριζοβουνίου όπου ήταν κτισμένες οι αρχαίες Βατίες.

Μάζωμα. Λιμνοθάλασσα στη δυτική πλευρά του Αμβρακικού κόλπου κοντά στη Νικόπολη.

Νικόπολη. Το μεγάλο ρωμαϊκό και παλαιοχριστιανικό κέντρο της περιοχής στις όχθες του Αμβρακικού κόλπου.

Παντάνασσα. Καθολικό μονής του 13^{ου} αι. κοντά στη Φιλιπιάδα, ιδρυμένο από το Μιχαήλ Β΄, κυβερνήτη του ανεξάρτητου κράτους της Ηπείρου.

Πάργα. Παραθαλάσσια οχυρωμένη πόλη στις ακτές του Ιονίου Πελάγους, με ιδιαίτερες σχέσεις με τη Δύση, η οποία πρωτοεμφανίζεται στις πηγές κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο.

Πρέβεζα. Παραθαλάσσια πόλη του Αμβρακικού κόλπου πλησίον της Νικόπολης, η οποία εμφανίζεται στις πηγές κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο.

Ρεάχοβα. Αταύτιστος ποταμός στην περιοχή της Βαγενετίας.

Ρηνιάσσα, Θωμόκαστρο, Ρίνας, Αρεβέσσα, Αρνεάκα, Λαρνάσα, Λαρνέσα. Οχυρωμένη πόλη κοντά στις ακτές σε κομβικό σημείο, στη σημερινή περιοχή των Ριζών Πρεβέζης, η οποία εμφανίζεται στις πηγές κατά το 14^ο αι.

Ρωγοί, Ρεγόν, Ορόλαον. Σημαντική οχυρωμένη πόλη-κέντρο της υστεροβυζαντινής περιόδου στις όχθες του Λούρου, στη Νέα Κερασούντα Πρέβεζας.

Τοπόλιανα. Αταύτιστη θέση, πιθανώς στην περιοχή της Νέας Κερασούντας, κοντά στο κάστρο των Ρωγών.

Φανάρι. Πεδινή παραθαλάσσια περιοχή κοντά στις εκβολές του Αχέροντα.

Πηγές²

Αντιστρόφως ανάλογες με τη σημασία της περιοχής είναι οι αναφορές στις βυζαντινές πηγές. Έτσι, παρά τη στρατηγική της θέση ως πέρασμα προς τη Δύση, τον πρωταγωνιστικό ρόλο που διαδραμάτισε στην ιστορία της αυτοκρατορίας αλλά και την ύπαρξη του μεγάλου πρωτοβυζαντινού κέντρου, τη Νικόπολη, ελάχιστες συγκριτικά είναι οι πληροφορίες και οι μαρτυρίες στη μεσαιωνική γραμματεία. Οι μεγάλοι βυζαντινοί συγγραφείς αναφέρονται μόνο περιστασιακά στην περιοχή είτε σε σχέση με κάποιο ιστορικό γεγονός που επηρέασε την πορεία της αυτοκρατορίας είτε σε κάποιο γεωγραφικό έργο προκειμένου να διασφαλίσουν την πληρότητά του. Ωστόσο, οι μαρτυρίες ποικίλουν ως προς τα έργα στα οποία εμπεριέχονται αλλά και στο χρονολογικό εύρος που εμφανίζονται. Πιο συγκεκριμένα, σε γεωγραφικά, περιηγητικά, ιστορικά, εκκλησιαστικά, φιλολογικά, ποιητικά έργα από τον 1^ο έως το 14^ο αι. εντοπίζονται στοιχεία και μαρτυρίες για την περιοχή. Βέβαια, σε αρκετές περιπτώσεις τα χωρία ταυτίζονται, φανερώνοντας κοινά πρότυπα και γνώση των προγενέστερων έργων, ενώ σε καμία περίπτωση δε μειώνεται η σημασία και η αξία τους. Τα στοιχεία, όσο λίγα και αν είναι, προσφέρουν ποικίλες πολύτιμες πληροφορίες και οφείλουν να αναλυθούν και να σχολιαστούν τόσο μεμονωμένα αλλά και συνολικά για την εξαγωγή χρήσιμων συμπερασμάτων για την ιστορική πορεία της περιοχής όσο και σε συνδυασμό με τα αρχαιολογικά δεδομένα για την καλύτερη τεκμηρίωση.

² Δίνονται αναλυτικά οι πηγές για κάθε θέση ξεχωριστά. Οι θέσεις τίθενται κατ' αλφαβητική σειρά, ενώ οι πηγές κατά χρονολογική ανά αιώνα. Τα στοιχεία των πηγών παρατίθενται αυτούσια σε ελεύθερη μετάφραση, χωρίς να σχολιάζονται ή να διορθώνονται όταν εμπεριέχουν λανθασμένες πληροφορίες, καθώς σκοπός του συγκεκριμένου άρθρου είναι η απλή παράθεση των στοιχείων ενώ η ερμηνεία τους θα ακολουθήσει σε κάποια άλλη εργασία. Βέβαια, η έρευνα των πηγών δεν είναι πλήρης. Στη συγκεκριμένη εργασία συμπεριλαμβάνονται τα πιο γνωστά αλλά και γενικά έργα της μεσαιωνικής γραμματείας. Με αυτό τον τρόπο αποδεικνύεται η θέση και η σημασία της περιοχής στην αυτοκρατορία στις διάφορες φάσεις της. Οι πηγές τεκμηριώνονται βιβλιογραφικά στις υποσημειώσεις και δεν επαναλαμβάνονται στη βιβλιογραφία στο τέλος της εργασίας για λόγους οικονομίας χώρου.

Αμβρακικός κόλπος

Η πρώτη αναφορά εντοπίζεται στο έργο του μεγάλου ιστορικού Θουκυδίδη,³ ο οποίος τοποθετεί στο στόμιο του Αμβρακικού κόλπου τόσο το ιερό του Απόλλωνα όσο και το Ανακτόριο.⁴ Στη συνέχεια μας πληροφορεί ότι ο Αμφίλοχος, ο γιος του Αμφιάρεου, ίδρυσε στον Αμβρακικό κόλπο μια πόλη την οποία ονόμασε Άργος, ομώνυμη με την πατρίδα του. Η συγκεκριμένη πόλη, αφού υπέστη πολλές συμφορές και επειδή πιεζόταν συνεχώς από τους Αμβρακιώτες, κατάφερε τελικά να τους συνοικήσει.⁵ Ακολουθεί στον 4^ο π.Χ. αιώνα η μαρτυρία του ιστορικού Θεόπομπου στην αποσπασματικά σωζόμενη ιστορία του και πιο συγκεκριμένα στα *Ελληνικά* του, ο οποίος, πραγματευόμενος τον αριθμό, τη θέση και τη σημασία των ηπειρωτικών εθνών, ξεχωρίζει ανάμεσά τους τους Χάονες και τους Μολοσσούς. Αρχικά οι Χάονες και στη συνέχεια οι Μολοσσοί εξουσίαζαν ολόκληρη την ηπειρωτική επικράτεια. Μάλιστα, οι τελευταίοι είχαν υπό τη δικαιοδοσία τους και το μαντείο της Δωδώνης. Οι Χάονες λοιπόν μαζί με τους Θεσπρωτούς καθώς και οι όμοροι τους Κασσωπαίοι, παρακλάδι των Θεσπρωτών, κατείχαν την εύφορη περιοχή από τα Κεραύνια όρη έως τον Αμβρακικό κόλπο.⁶

Στον επόμενο 3^ο π.Χ. αι. δεσπόζει το ογκώδες ιστορικό έργο του Πολύβιου,⁷ όπου στην εξιστόρηση των συγχρόνων του γεγονότων περιγράφονται και οι κινήσεις, οι μάχες και οι εκστρατείες του Φιλίππου της Μακεδονίας. Κατά τη διάρκεια λοιπόν των επιχειρήσεων του στη νότια Ελλάδα και ιδίως κατά των Αιτωλών, ο τολμηρός και δραστήριος αυτός ηγέτης είτε διάβαινε τον Αμβρακικό κόλπο είτε έκανε τον περίπλου του, εκτιμώντας και αναγνωρίζοντας την καίρια θέση του και τη στρατηγική του σημασία. Ο Πολύβιος λοιπόν τοποθετεί τον Αμβρακικό κόλπο ανάμεσα στην Ήπειρο στα βόρεια του και την Ακαρνανία στα δυτικά του, έχει μήκος 300 στάδια, πλάτος 100 στάδια και στενό άνοιγμα, μικρότερο των 5 σταδίων, στο σημείο εισόδου ή εξόδου των πλοίων στο Άκτιο όπου βρίσκεται και ιερό των Ακαρνάνων. Τέλος, αποτελεί και τμήμα του Σικελικού πελάγους. Σε άλλο χωρίο του ίδιου έργου του, ο Πολύβιος χαρακτηρίζει τον Αμβρακικό και πάλι ως τμήμα του Σικελικού πελάγους αλλά και ανήκοντα στις περιοχές της Αιτωλίας.

Η προχριστιανική γραμματεία ολοκληρώνεται με τα έργα του Διονυσίου Αλικαρνασσεώς και του Στράβωνα του 1^{ου} π.Χ. αι. Ο πρώτος λοιπόν, στη *Ρωμαϊκή Αρχαιολογία* του, μας πληροφορεί ότι ο Αγχίσις με τα πλοία του

³ Λόγω της πενίας των πηγών περιλαμβάνονται και οι αντίστοιχες προχριστιανικές, ώστε να διαγραφεί πληρέστερα η εικόνα των θέσεων αλλά και να διαφανούν τα αρχικά πρότυπα από όπου αντλούν συχνά οι μεσαιωνικοί συγγραφείς.

⁴ Θουκ. 1.29.3.1, 1.55.1.1, 4.49.1.1.

⁵ Θουκ. 2.68.6.1.

⁶ FGrHist II, B, 115, Fg. 382.9.

⁷ Πολύβιος 4.63.4, 4.66.4, 5.5.12, 5.18.9.

φτάνοντας στο Άκτιο προσορμίστηκε στο ακρωτήριο του Αμβρακικού κόλπου και από εκεί κατευθύνθηκε και αφίχθη στην Αμβρακία. Μάλιστα στο Άκτιο είδε ιερό της Αφροδίτης Αινειάδος πλησίον των ναών των άλλων μεγάλων θεών, ενώ αντίστοιχα ιερά τόσο της Αφροδίτης όσο και του ήρωα Αινεία υπήρχαν και στην Αμβρακία.⁸ Ποικίλες και πολυάριθμες είναι οι αναφορές στον Αμβρακικό κόλπο στα *Γεωγραφικά* του Στράβωνα. Αρχικά λοιπόν και περιγράφοντας τα διάφορα πελάγη, θεωρεί ότι το Σικελικό βρέχει ολόκληρη τη δυτική πλευρά του ελλαδικού χώρου από την Κρήτη και την Πελοπόννησο, γεμίζει τον Κορινθιακό κόλπο, ενώ βόρεια φτάνει έως τον Ιόνιο κόλπο και τα νότια μέρη της Ηπείρου που οριοθετούνται από τον Αμβρακικό.⁹ Σε άλλο χωρίο του έργου του αναφέρει ότι ακολουθώντας κάποιος την οδό που περνά από την Επίδαμνο και την Απολλωνία, στα δεξιά του συναντά τις ηπειρωτικές περιοχές έως τον Αμβρακικό κόλπο οι οποίες βρέχονται από το Σικελικό πέλαγος, ενώ στα αριστερά του τα ιλλυρικά όρη και τα έθνη τα όμορα των Μακεδόνων. Αντίστοιχα οι περιοχές μετά τον Αμβρακικό, όσες βρίσκονται απέναντι από την Πελοπόννησο, ανήκουν στην κυρίως Ελλάδα. Σχετικά με το διαμελισμό των ακτών, υποστηρίζει ότι τόσο ο Αμβρακικός όσο και ο Κορινθιακός κόλπος γεμίζουν από το Σικελικό πέλαγος.¹⁰

Περνώντας στην περιγραφή της Ηπείρου,¹¹ ο Στράβωνας αναφέρει ότι οι Χάονες, οι Θεσπρωτοί και οι όμοροί τους Κασσωπαίοι, παρακλάδι των Θεσπρωτών, κατέχουν την παράκτια και εύφορη περιοχή από τα Κεραύνια όρη έως τον Αμβρακικό κόλπο, αντλώντας πιθανώς τις πληροφορίες από το Θεόπομπο ή από άλλο κοινό αλλά άγνωστο πρότυπο. Και συνεχίζει ότι η απόσταση από τα Κεραύνια όρη έως το στόμιο του Αμβρακικού κόλπου είναι 1.300 στάδια, ξεκινώντας από την περιοχή των Χαόνων και πλέοντας νότια με την Ήπειρο στα αριστερά. Περιγράφοντας τα ηπειρωτικά λιμάνια, ο γεωγράφος μετά το Γλυκή λιμένα τοποθετεί άλλα δύο, τον Κόμαρο ο οποίος σχηματίζει ισθμό 6 σταδίων μέσα στον Αμβρακικό και προς τη Νικόπολη, και το δεύτερο το οποίο βρίσκεται μετά τον Κόμαρο κοντά στο στόμιο του κόλπου, είναι μεγαλύτερο και απέχει 12 στάδια από τη Νικόπολη. Επιπλέον, στον Αμβρακικό χύνεται και ο ποταμός Λούρος, ενώ ανάμεσα στη Λευκάδα και τον κόλπο υπάρχει και μία λιμνοθάλασσα επονομαζόμενη Μυρτούντιο. Για την οικιστική οργάνωση της περιοχής περιμετρικά του κόλπου αντλούμε πληροφορίες ότι αρχικά στάλθηκαν από τον Κύψελο Κορίνθιοι και κατέλαβαν την ακτή φτάνοντας μέχρι τον Αμβρακικό. Τη συγκεκριμένη περίοδο συνοικίστηκε η Αμβρακία και το Ανακτόριο, ενώ άνοιξαν και ισθμό στη χερσόνησο

⁸ Dion. Hal. Ant. 1.50.4.

⁹ Στράβων 2.5.20.

¹⁰ Στράβων 7.7.4.

¹¹ Στράβων 7.7.5-7.7.8.

και έτσι έκαναν νησί τη Λευκάδα. Και εξακολουθώντας με την ιστορία της Αμβρακίας υποστηρίζει ότι τόσο η συγκεκριμένη πόλη όσο και οι υπόλοιπες ηπειρωτικές είχαν περιπέσει σε παρακμή εξαιτίας των συνεχόμενων πολέμων με τους Μακεδόνες και τους Ρωμαίους. Αντιλαμβανόμενος ο Σεβαστός Καίσαρας την κατάσταση και τη φθίνουσα πορεία των πόλεων, της συνοίκισε σε μία. Τη νέα αυτή πόλη, η οποία βρισκόταν στον Αμβρακικό κόλπο, την ονόμασε Νικόπολη σε ανάμνηση της νίκης του στη ναυμαχία στο στόμιο του Αμβρακικού ενάντια στον Αντώνιο και την Αιγύπτια βασίλισσα Κλεοπάτρα.

Συνολικά, ο Αμβρακικός κόλπος είναι σχετικά μικρός. Το στενό στόμιο του ξεπερνά τα 4 στάδια, ενώ η περίμετρος του τα 300. Ωστόσο, είναι κατάλληλος για αγκυροβόλιο σε ολόκληρη την έκτασή του. Στα δεξιά του εισερχομένου στον κόλπο βρίσκονται οι περιοχές των Ακαρνάνων, ενώ στα αριστερά η Νικόπολη και η περιοχή των Κασσωπαίων. Κοντά στο στόμιο του κόλπου απαντά το ιερό του Ακτίου Απόλλωνα. Ο ναός είναι κτισμένος επάνω σε λόφο. Κάτωθι αυτού υπάρχει το άλσος και τα ναυπηγεία όπου αφιέρωσε ο Καίσαρας τα εχθρικά πλοία μετά τη ναυμαχία του Ακτίου και τα οποία καταστράφηκαν αργότερα από πυρκαγιά.

Σποραδικές αναφορές στον Αμβρακικό εντοπίζονται και στην περιγραφή της Αιτωλίας.¹² Από τις ψηλότερες λοιπόν κορυφές του Παρνασσού, της Οίτης και της Πίνδου είναι ορατά τόσο το Αιγαίο όσο και ο Αμβρακικός και το Ιόνιο. Βέβαια, την παραπάνω άποψη ο Στράβωνας την κρίνει ως υπερβολική, ενώ αντίθετα θεωρεί ως πιο πιθανή τη δυνατότητα να είναι ορατός ο Αμβρακικός αλλά και η θάλασσα προς τη Λευκάδα και την Κέρκυρα από το Πτέλεον. Η απόσταση ανάμεσα στον Αμβρακικό και το Μαλιακό κόλπο, μέσω της Οίτης και της Τραχίνιας, είναι 800 στάδια. Αντίστοιχα, η απόσταση ανάμεσα στον Αμβρακικό και το Θερμαϊκό, περνώντας τις περιοχές της Θεσσαλίας και της Μακεδονίας, ξεπερνά τα 1000 στάδια. Αναφερόμενος στο όρος Οίτη, υποστηρίζει ότι δεσπόζει και κυριαρχεί σε ολόκληρη την περιοχή από τις Θερμοπύλες έως τον Αμβρακικό κόλπο. Και συνεχίζει ότι μετά τις Θερμοπύλες υπάρχουν πηγές θερμών υδάτων οι οποίες τιμούνται ως ιερά του Ηρακλή, ενώ επάνω από αυτές βρίσκεται το όρος Καλλίδρομος. Ωστόσο, ορισμένοι ονομάζουν Καλλίδρομο ολόκληρη την περιοχή από τις Θερμοπύλες έως τον Αμβρακικό κόλπο. Συνολικά, οι Αιτωλοί και οι Ακαρνάνες κατοικούν σε όμορες περιοχές, οι οποίες διαχωρίζονται από τον Αχελώο και την Πίνδο. Και οι μεν Αιτωλοί κατέχουν την περιοχή δυτικά του Αχελώου έως τον Αμβρακικό κόλπο, τους Αμφιλόχους και το ιερό του Ακτίου Απόλλωνα. Μάλιστα, το πρώτο χωριό των Ακαρνάνων μετά τον Αμβρακικό λέγεται Άκτιο, ομώνυμο με το ιερό του Ακτίου Απόλλωνα και τη θέση στο μυχό του κόλπου.

Στον επόμενο 1^ο μ.Χ. αι. απαντά το έργο του γραμματικού Αρποκρατίωνα,

¹² Στράβων 7.1.6, 8.1.3, 9.4.11, 9.4.13, 10.2.1, 10.2.7, 10.2.8, 10.2.21.

ο οποίος στο *Λεξικό* του και στο λήμμα «Αμβρακία» αναφέρει ότι επρόκειτο για μία κορινθιακή αποικία, κτισμένη στον Αμβρακικό κόλπο.¹³ Ο δεύτερος παλαιοχριστιανικός αιώνας εκπροσωπείται αρχικά από δύο γεωγραφικά έργα. Πιο συγκεκριμένα, στην *Αναγραφή της Ελλάδος* του Διονυσίου Καλλιφώντα¹⁴ συμπεριλαμβάνεται και η κορινθιακή αποικία Αμβρακία, η οποία τοποθετείται περίπου στη μέση του επονομαζόμενου Αμβρακικού κόλπου. Στη συνέχεια, ο μαθηματικός Κλαύδιος Πτολεμαίος, στη *Γεωγραφία* του, μας δίνει τις συντεταγμένες της Νικόπολης, τη μεγαλύτερη σε διάρκεια ημέρα της σύμφωνα με τις ώρες φωτός και την απόστασή της από την Αλεξάνδρεια, διευκρινίζοντας ότι πρόκειται για τη Νικόπολη που βρίσκεται στον Αμβρακικό κόλπο.¹⁵ Στον ίδιο αιώνα και ο Αίλιος Ηρωδιανός, στο *Περί καθολικής προσωδίας* έργο του, θεωρεί τη Θεσπρωτία πόλη και χώρα ευρισκόμενη εκτός του Αμβρακικού κόλπου, τα Σύβοτα νησί και λιμάνι προς τον Αμβρακικό και την ακαρνανική πόλη Άκτιο, την ομώνυμη με το ιερό του Απόλλωνα, τη θέση και την πόλη στο μυχό του κόλπου, ως την πρώτη ακαρνανική πόλη μετά τον Αμβρακικό.¹⁶ Τέλος, και ο Κάσσιος Δίωνας, στη *Ρωμαϊκή ιστορία* του, μας πληροφορεί ότι ο Καίσαρας, αφού κατέλαβε τη θέση όπου αργότερα ιδρύθηκε η Νικόπολη, διαπίστωσε ότι από το συγκεκριμένο σημείο μπορούσε να εποπτεύει ολόκληρο τον Αμβρακικό αλλά και την ανοιχτή θάλασσα προς την πλευρά των Παξών, ενώ αντίθετα τα δύο λιμάνια της περιοχής δεν ήταν ορατά από τα πλοία έξω από τον Αμβρακικό. Από τον ίδιο συγγραφέα μαθαίνουμε ότι το ιερό του Ακτίου Απόλλωνα βρίσκεται στην αφετηρία του πορθμού του Αμβρακικού κόλπου, απέναντι από τα λιμάνια της Νικόπολης.¹⁷

Συνεχίζοντας με την κατεξοχήν βυζαντινή εποχή και στην πρώτη της φάση, την πρωτοβυζαντινή, συναντούμε αναφορές στα *Εθνικά* του Στεφάνου Βυζαντίου, ο οποίος επίσης θεωρεί τη Θεσπρωτία πόλη και χώρα ευρισκόμενη εκτός του Αμβρακικού κόλπου, τα Σύβοτα νησί και λιμάνι προς τον Αμβρακικό, ενώ το Άκτιο ως τη θέση του ιερού του Απόλλωνα, τοπωνύμιο στο μυχό του κόλπου και την ακαρνανική πόλη κοντά στον Αμβρακικό όπου τελούνται γυμνικοί, ιππικοί και ναυτικοί αγώνες προς τιμήν του Απόλλωνα.¹⁸ Στο *Λεξικό* του Φωτίου και στο λήμμα «Αμβρακία» βρίσκουμε και πάλι την κορινθιακή αποικία στον Αμβρακικό κόλπο.¹⁹ Το ίδιο λήμμα απαντά πανο-

¹³ W. Dindorf, *Harpocratonis lexicon in decem oratores Atticos*, Groningen ²1969, άλφα 24.

¹⁴ K. Müller, *Dionysius, Descriptio Graeciae*, Paris 1855 (Geographi Graeci minores 1), 24, 27, 31, 40.

¹⁵ K. Müller, *Claudii Ptolemaei geographia*, Paris 1883, 3.13.3.12, 8.12.12.2.

¹⁶ A. Lentz, *Aelius Herodianus et Pseudo-Herodianus. De prosodia catholica*, Leipzig 1867 (Grammatici Graeci 3), 3.1.1, 3.1.288, 3.1.358, 3.1.390.

¹⁷ Δίων Κάσσιος 50.12.3, 50.12.7.

¹⁸ A. Meineke, *Stephan von Byzanz Ethnika*, Graz ²1958, 65.3, 310.19, 589.19.

¹⁹ C. Theodoridis, *Photii patriarchae lexicon*, I, Berlin 1982, άλφα 1171.

μοιότυπο και στο μεσοβυζαντινό *Λεξικό της Σούδας*.²⁰ Αντίστοιχα στο *Etymologicum Genuinum* όπως και στο *Etymologicum Magnum* του 12^{ου} αι. η Αμβρακία χαρακτηρίζεται ως ηπειρωτική πόλη από την οποία ονομάστηκε και η περιοχή καθώς και ο κόλπος «Αμβρακικών».²¹

Μετά το *Λεξικό της Σούδας* που μας εισήγαγε στη μεσοβυζαντινή περίοδο, συνεχίζουμε με τις *Παρεκβολές εις την Ομήρου Ιλιάδα* του Ευσταθίου. Σε ένα από τα σχόλια του για τον «Αχελώο» αναφέρει ότι η παλαιότερη παράδοση υποστήριζε πως η αρχαία Ελλάδα βρισκόταν στην περιοχή γύρω από τη Δωδώνη και τους Σελλούς, από όπου έρεε ο Αχελώος και εν συνεχεία μέσω της Αιτωλίας χυνόταν στον Αμβρακικό. Για αυτό το λόγο στο μαντείο της Δωδώνης και πριν από κάθε χρησμό, οι ιερείς πρόσταζαν τους πιστούς να θυσιάσουν στον Αχελώο.²² Το ίδιο χωρίο απαντά και στα ανώνυμα σχόλια της Ιλιάδας.²³ Αντίστοιχα στα *Υπομνήματα στον Διονύσιο τον Περιηγητή* ο Ευστάθιος χαρακτηρίζει τους Αμβρακικούς ως ηπειρωτικό έθνος, οι οποίοι ονομάστηκαν έτσι από την Αμβρακία, την κόρη του Αυγίου, και τον Άμβρακο, το γιο του Θεσπρωτού. Από τα δύο παραπάνω πρόσωπα, ονομάστηκε και ο κόλπος Αμβρακικός.²⁴ Το ίδιο χωρίο υπάρχει αυτούσιο και στα ανώνυμα σχόλια στο έργο του περιηγητή.²⁵

Τέλος, μία ξεχωριστή μαρτυρία αποτελεί αυτή του Απολλωνίου Ρόδιου του 3^{ου} π.Χ. αι., ο οποίος κατά τη διήγηση των *Αργοναυτικών* του αναφέρεται και στον Αμβρακικό κόλπο, τοποθετώντας τον όμως στην περιοχή της Λιβύης.²⁶ Μικρή αναφορά στον Αμβρακικό απαντά και στα ανώνυμα σχόλια για τα Αργοναυτικά.²⁷

Συνολικά, αρκετές, όχι όμως ικανοποιητικές σε σχέση με τη στρατηγική του σημασία, είναι οι αναφορές στον Αμβρακικό κόλπο, κυρίως στην προχριστιανική γραμματεία και σε σχέση με την Αμβρακία, τη Νικόπολη ή το Άκτιο. Οι πληροφορίες εμπεριέχονται κυρίως σε γεωγραφικά-περιηγητικά ή ιστορικά έργα αλλά και στα λεξικά της μεσαιωνικής περιόδου. Τα χωρία σε

²⁰ A. Adler, *Suidae lexicon*, I, Leipzig 1928 (Lexicographi Graeci 1), άλφα 1536.

²¹ F. Lasserre & N. Livadaras, *Etymologicum magnum genuinum. Symeonis etymologicum una cum magna grammatica. Etymologicum magnum auctum*, I, Rome – Ateneo 1976, άλφα 622· T. Gaisford, *Etymologicum magnum*, Oxford 1848, άλφα 81.

²² M. van der Valk, *Eustathii archiepiscopi Thessalonicensis commentarii ad Homeri Iliadem pertinentes*, IV, Leiden 1987, 4.484.18.

²³ H. Erbse, *Scholia Graeca in Homeri Iliadem (scholia vetera)*, V, Berlin 1977, ραψωδ. 21. 194a1.

²⁴ K. Müller, *Eustathius, Commentarium in Dionysii periegetae orbis descriptionem*, Paris 1861 (Geographi Graeci minores 2), κεφ. 492.

²⁵ K. Müller, *Commentarium in Dionysii periegetae orbis descriptionem*, Paris 1861 (Geographi Graeci minores 2), κεφ. 493.

²⁶ H. Fraenkel, *Apollonii Rhodii Argonautica*, Oxford 1961, 4.1228.

²⁷ K. Wendel, *Scholia in Apollonium Rhodium vetera*, Berlin 1935, 1346.

αρκετές περιπτώσεις εμφανίζονται πανομοιότυπα ή παρουσιάζουν σημαντικές ομοιότητες, υποδεικνύοντας κοινά πρότυπα αλλά και γνώση των προγενέστερων έργων. Ωστόσο, πολύτιμες είναι οι πληροφορίες για τη γεωμορφολογία και την έκταση του κόλπου, τις πόλεις και τις διαφορετικές περιοχές που τον περιέβαλλαν, τα έθνη που τον κατοικούσαν, τη συμμετοχή του σε διάφορα γεγονότα και γενικά για τη σημασία του για την περιοχή και την Ήπειρο γενικότερα.

Βαγενετία

Για την περιοχή της Βαγενετίας απαντούν δύο αναφορές στις μεσαιωνικές πηγές. Η πρώτη στην *Αλεξιάδα* της Άννας Κομνηνής, η οποία περιγράφοντας τις επιθέσεις και τις κινήσεις των Νορμανδών Ρομπέρτου Γυισκάρδου και του υιού του Βοημούνδου, στις δυτικές ακτές της αυτοκρατορίας, μας πληροφορεί ότι ο Βοημούνδος, κατευθυνόμενος μέσω Βαγενετίας, έφτασε στα Ιωάννινα και κατέλαβε την πόλη.²⁸

Μία δεύτερη μαρτυρία, η οποία όμως δεν είναι σαφές εάν αναφέρεται στην ηπειρωτική Βαγενετία ή σε κάποια άλλη ομώνυμη περιοχή της αυτοκρατορίας, είναι αυτή στο έργο του αρχιεπισκόπου Ευσταθίου για την κατάληψη της Θεσσαλονίκης από τους Νορμανδούς το 1185.²⁹ Στην αρχή, λοιπόν, του έργου του, όπου διηγείται τα τελευταία χρόνια της διακυβέρνησης του Μανουήλ, ο ιστορικός αφηγείται ένα ακόμη τέχνασμα του Ανδρονίκου προκειμένου να βλάψει τον αυτοκράτορα, με απώτερο σκοπό να προσεγγίσει ο ίδιος εγγύτερα στο θρόνο. Κάποιος μοναχός, επονομαζόμενος Σικουντηνός Φιλαδελφηνός, επισκέφτηκε την περιοχή της Ιταλίας και τα έθνη που την κατοικούσαν, συνοδευόμενος από ένα νεαρό αγρότη από την περιοχή της Βαγενετίας ο οποίος έμοιαζε φυσιογνωμικά στο διάδοχο Αλέξιο. Ο νεαρός, ενδεδυμένος με βασιλικά ενδύματα, χρησιμοποιώντας ανάλογους τρόπους και δεχόμενος από το μοναχό τις τιμές που άρμοζαν στο βασιλικό του αξίωμα, επισκεπτόταν διάφορα βασίλεια της ιταλικής χερσονήσου, δημιουργούσε συμμαχίες με όσους ηγεμόνες επιθυμούσαν να ορκιστούν πίστη στον αυτοκράτορα του Βυζαντίου και το διάδοχό του και δεχόταν πληθώρα βαρύτιμων δώρων, τα οποία πλούτιζαν το μοναχό συνοδό του. Τελικά, η απάτη έγινε αντιληπτή από το βασιλιά της Σικελίας.

Κοζύλη

Σε δύο ιστορικά έργα της υστεροβυζαντινής περιόδου εντοπίζονται μαρτυρίες σχετικά με τη μεσαιωνική επισκοπή της Κοζύλης. Τόσο λοιπόν ο Γεώρ-

²⁸ B. Leib, *Anna Comnene, Alexiade*, II, Paris ²1967, 5.4.1.8-5.4.1.15.

²⁹ S. Kyriakidis, *Eustazio di Tessalonica La espugnazione di Tessalonica*, Palermo 1961, 60.9-62.28.

γιος Παχυμέρης στις *Συγγραφικές Ιστορίες* του πιο σύντομα όσο και ο Νικηφόρος Γρηγοράς στη *Ρωμαϊκή Ιστορία* του πιο αναλυτικά αναφέρονται στην αποστολή του επισκόπου Κοζύλης στην Κωνσταντινούπολη με αποστολή να ενθρονίσει το νέο Πατριάρχη.³⁰

Πιο συγκεκριμένα,³¹ κατά τη διακήρυξη της Ένωσης των δύο Εκκλησιών, καθολικής και ορθόδοξης, από τον αυτοκράτορα του Βυζαντίου Μιχαήλ Η΄ το 1274 προκειμένου να αντιμετωπίσει αποτελεσματικά το δυτικό κίνδυνο, ο ηγεμόνας της Ηπείρου Νικηφόρος τάχθηκε φανερά και δυναμικά υπέρ της ορθοδοξίας και της ανεξαρτησίας της. Έτσι, τόσο οι υπήκοοί του όσο και ο κλήρος απέφυγαν κάθε συνεργασία και συναλλαγή με τη λατινική εκκλησία. Μετά το θάνατο του Μιχαήλ Η΄ και την άνοδο στο θρόνο του γιου του Ανδρονίκου Β΄, ο νέος αυτοκράτορας έσπευσε να ακυρώσει την πράξη Ένωσης των δύο Εκκλησιών και να αποκαταστήσει την ορθοδοξία.

Εξαιτίας αυτού του γεγονότος, ανοίχθηκε μια νέα περισσότερο ευοίωνη δίοδος επικοινωνίας ανάμεσα στην αυτοκρατορία και την Ήπειρο, η οποία μαχόταν έως τότε με πάθος για την ανεξαρτησία της συνάπτοντας ακόμη και συμμαχίες με τις δυτικές δυνάμεις του Καρόλου Ανδεγαυού. Στα πλαίσια λοιπόν της παραπάνω συνεργασίας, αποφασίστηκε από τον ηγεμόνα της Ηπείρου Νικηφόρο η αποστολή του επισκόπου Κοζύλης στην Κωνσταντινούπολη, ο οποίος θα πρωτοστατούσε στην ενθρόνιση του νέου Πατριάρχη, του επιλεγμένου από τον αυτοκράτορα Γρηγορίου από την Κύπρο. Παράλληλα με αυτόν αφίχθη στην πρωτεύουσα και ο επίσκοπος Δίβρης της Μακεδονίας, όχι ως απεσταλμένος κάποιου αλλά με σκοπό να εξυπηρετήσει τις ποικίλες ανάγκες. Και οι δύο επίσκοποι διακρίνονταν για την «καθαρότητα» της πίστης τους στο ορθόδοξο δόγμα καθώς είχαν κρατηθεί μακριά από συμβιβασμούς και σχέσεις με τη λατινική εκκλησία. Ωστόσο, για την τιμητική θέση του πρωτοστατούντος στην ενθρόνιση του Πατριάρχη επελέγη τελικά ο επίσκοπος Κοζύλης, επειδή ανήκε στη μητρόπολη της Ναυπάκτου, σε μία επικράτεια όπου δεν υπήρχαν ενωτικοί και η οποία με τη σειρά της υπαγόταν απευθείας στον πατριαρχικό θρόνο της Κωνσταντινούπολης. Αντίθετα, ο επίσκοπος Δίβρης υπαγόταν στην αυτόνομη αρχιεπισκοπή της Αχρίδας.

Η μακραίωνα παράδοση όμως, καθιερωμένη ήδη από το Μεγάλο Κωνσταντίνο, η οποία και τηρούνταν απαρασάλευτα, επέβαλλε ο νέος Πατριάρχης να ενθρονίζεται από τον επίσκοπο Ηράκλειας. Έτσι λοιπόν, ο επίσκοπος Κοζύλης χειροτόνησε ως επίσκοπο Ηράκλειας ένα μοναχό επονομαζόμενο Γερμανό. Στη συνέχεια, ο νέος επίσκοπος Ηράκλειας, τηρώντας την παράδο-

³⁰ I. Bekker, *Georgii Pachymeris de Michaele et Andronico Palaeologis libri tredecim*, II, Bonn 1835 (CSHB), 44· L. Schopen & I. Bekker, *Nicephori Gregorae historiae Byzantinae*, I, Bonn 1829 (CSHB), 1.164-1.165.

³¹ Για τα σύντομα αυτά εισαγωγικά στοιχεία βλ. NICOL 1991, 41-42· NICOL 1997, 203-204.

ση, χειροτόνησε διάκονο, ιερέα και εν συνεχεία ενθρόνισε ως Πατριάρχη το λαϊκό Γρηγόριο, σε συνεργασία με τους επισκόπους Κοζύλης και Διβρών.

Αναφορικά με την αποστολή του επισκόπου Κοζύλης στην Κωνσταντινούπολη, ο Γεώργιος Παχυμέρης αναφέρει ότι σκοπός του ήταν να τελέσει τα καθιερωμένα στην ενθρόνιση του Πατριάρχη. Οι αρχιερείς όμως τον κατηγορούσαν ως πρεσβευτή των δυτικών και ότι για αυτό το λόγο έγινε δεκτός. Βέβαια, η δογματική του καθαρότητα αναγνωριζόταν από όλους. Επιπλέον, ο Παχυμέρης αναφέρει την ιστορία ότι ο επίσκοπος Κοζύλης είχε προσφέρει τις ιερατικές του υπηρεσίες στον Φίλιππο Κινάρντο, ενώ μετά τη δολοφονία του είχε τελέσει και τη νεκρώσιμη ακολουθία στην οποία η σύζυγος του Φιλίππου τοποθέτησε την κεφαλή του δολοφονημένου μέσα σε ένα χρυσό δίσκο. Στην πρωτεύουσα λοιπόν, ο επίσκοπος Κοζύλης είχε αποσταλεί για την ενθρόνιση του νέου Πατριάρχη. Ο Γρηγόριος όμως ήταν λαϊκός. Έτσι, ο επίσκοπος Κοζύλης τον οδήγησε στη μονή του Προδρόμου της Πέτρας και παρουσία ολίγων σε ένα μικρό ναό, τέλεσε τα προσήκοντα ώστε να παρουσιαστεί ως μοναχός και εν συνεχεία χειροτόνησε το Γρηγόριο διάκονο. Αμέσως μετά, χειροτόνησε επίσκοπο Ηράκλειας το μοναχό Γερμανό, ευλαβικό, απλό στο ήθος και επιλεγμένο από τον ίδιο το Γρηγόριο, ο οποίος με τη σειρά του ενθρόνισε τον Πατριάρχη. Γενικά, ο επίσκοπος Κοζύλης παρουσιάζεται μέσα στο έργο του Παχυμέρη να πράττει τα προσήκοντα όπως του τα επέβαλλαν και όχι ύστερα από δικές του αποφάσεις.

Νικόπολη

Πολυαριθμότερες σε σύγκριση με τις αντίστοιχες μαρτυρίες για τις υπόλοιπες θέσεις αλλά ελάχιστες αναλογικά με τη σημασία της και τον κομβικό της ρόλο είναι οι αναφορές στις πηγές για το μεγάλο ρωμαϊκό και πρωτοβυζαντινό κέντρο της περιοχής.

Οι πρώτες σποραδικές πληροφορίες εντοπίζονται στον 1^ο π.Χ. αι., περίοδο της ίδρυσης της πόλης. Έτσι λοιπόν, ο γεωγράφος Μένιππος, στο αποσπασματικά σωζόμενο έργο του *Των λειπομένων της Ευρώπης μερών περίπλους*, χαρακτηρίζει τη Νικόπολη ως πόλη της Ηπείρου.³² Ακολουθεί ο Στράβωνας, με τα *Γεωγραφικά* του, στο έργο του οποίου εμπεριέχονται περισσότερα στοιχεία.³³ Ξεκινώντας με το κεφάλαιο της περιγραφής της Ηπείρου και μετά το Γλυκή λιμένα τοποθετεί άλλα δύο λιμάνια. Το πρώτο πιο κοντινό και μικρότερο σε έκταση είναι ο Κόμαρος, ο οποίος σχηματίζει ισθμό 60 σταδίων στον Αμβρακικό κόλπο και προς την πόλη κτίσμα του Καίσαρα Νικόπολη. Ο δεύτερος βρίσκεται στο στόμιο του κόλπου, απέχει περισσότερο από το Γλυκή λιμένα σε σχέση με τον προηγούμενο καθώς και 12 στάδια από

³² K. Müller, *Menippus Fragmenta*, Paris 1855 (Geographi Graeci minores 1), f. 4.

³³ Στράβων 7.7.5, 7.7.6.

τη Νικόπολη, ενώ είναι μεγαλύτερος και σε έκταση. Σε σχέση με τον Αμβρακικό κόλπο, η Νικόπολη τοποθετείται στα αριστερά του εισερχομένου και πριν την επικράτεια των Κασσωπαίων η οποία εκτείνεται έως την Αμβρακία. Αντίστοιχα, στα δεξιά του εισερχομένου απαντά το ιερό του Ακτίου Απόλλωνα με το ναό, το άλσος και τα ναυπηγεία, όπου ο Καίσαρας αφιέρωσε τα εχθρικά πλοία τα οποία καταστράφηκαν αργότερα από πυρκαγιά. Στη συνέχεια, ακολουθεί η επικράτεια των Ακαρνάνων.

Αναφορικά με την ιστορία της Αμβρακίας, ο Στράβωνας τονίζει ότι τόσο η συγκεκριμένη πόλη όσο και οι υπόλοιπες ηπειρωτικές είχαν περιπέσει σε παρακμή εξαιτίας των συνεχόμενων πολέμων με τους Μακεδόνες και τους Ρωμαίους. Αντιλαμβανόμενος ο Σεβαστός Καίσαρας την κατάσταση και τη φθίνουσα πορεία των πόλεων, της συνοίκισε σε μία. Τη νέα αυτή πόλη, η οποία βρισκόταν στον Αμβρακικό κόλπο, την ονόμασε Νικόπολη σε ανάμνηση της νίκης του στη ναυμαχία στο στόμιο του Αμβρακικού ενάντια στον Αντώνιο και την Αιγύπτια βασίλισσα Κλεοπάτρα. Η Νικόπολη λοιπόν ακμάζει πληθυσμιακά και γενικά αναπτύσσεται συνεχώς. Κατέχει μεγάλη έκταση και έχει πολυάριθμους κατοίκους εξαιτίας του αναγκαστικού συνοικισμού. Στα προάστια της πόλης δημιουργήθηκε τέμενος, το οποίο περιλαμβάνει τον ιερό λόφο του Απόλλωνα και κάτω από αυτόν το άλσος με το γυμνάσιο και το στάδιο όπου τελούνταν οι αγώνες. Τα Άκτια, αγώνες προς τιμήν του θεού Απόλλωνα, αποδείχτηκαν αντάξια με τα Ολύμπια, ενώ την επιμέλειά τους ανέλαβαν οι Λακεδαιμόνιοι. Βέβαια, τα Άκτια τελούνταν και πιο πριν από τους κατοίκους της περιοχής αλλά ο Καίσαρας τους προσέδωσε μεγαλύτερη επισιμότητα και φήμη. Οι ιδιωτικές κατοικίες βρισκόταν περιμετρικά της πόλης. Τέλος, στο κεφάλαιο για την περιγραφή της Ακαρνανίας, ο Στράβωνας χαρακτηρίζει το ακαρνανικό Ανακτόριο ως εμπορικό σταθμό της Νικόπολης, ενώ αναφέροντας ονομασίες πόλεων, π.χ. Πάλαιρο, Αλυζία, Λευκά, Άργος Αμφιλοχικό, υποστηρίζει ότι οι περισσότερες συνοικίστηκαν στη Νικόπολη.³⁴

Με το πέρασμα στον 1^ο μ.Χ. αιώνα, αυξάνονται και οι συγγραφείς που περιλαμβάνουν στο έργο τους στοιχεία για τη Νικόπολη. Πρώτος, λοιπόν, ο πολυγραφότατος Πλούταρχος, στους *Βίους παράλληλους* και πιο συγκεκριμένα στη βιογραφία του Αντωνίου και κατά τη διήγηση της περίφημης ναυμαχίας, τοποθετεί το Άκτιο στην περιοχή όπου βρίσκεται η Νικόπολη.³⁵ Στη συνέχεια στην *Καινή Διαθήκη* ο απόστολος Παύλος προσκαλεί τον Τίτο να τον επισκεφτεί στη Νικόπολη, όπου και είχε αποφασίσει να διαμείνει για το χειμώνα, χωρίς όμως να διευκρινίζει σε ποια Νικόπολη αναφέρεται.³⁶ Βέβαια, το ίδιο αυτό χωρίο επαναλαμβάνεται και σχολιάζεται από αρκετούς μεταγε-

³⁴ Στράβων 10.2.2.

³⁵ Πλούταρχος *Αντώνιος* 62.5.

³⁶ *Τίτ.* 3.12.

νέστερους συγγραφείς και πατέρες της εκκλησίας π.χ. Ιωάννη Χρυσόστομο και Ιωάννη Δαμασκηνό, οι οποίοι όμως ταυτίζουν τη Νικόπολη με την ομώνυμη πόλη της Θράκης.³⁷ Ο ιστορικός Φλάβιος Ιώσηπος, στο έργο του *Ιουδαϊκή αρχαιολογία*, απαριθμώντας τις ευεργεσίες του Καίσαρα, συμπεριλαμβάνει και τα δημόσια κτίρια της Νικόπολης τα οποία κατασκευάστηκαν με τη μέριμνα του κτήτορα της πόλης.³⁸ Ο συγκεκριμένος αιώνας ολοκληρώνεται με το έργο του στωικού φιλοσόφου Επίκτητου, ο οποίος πέρασε ένα μεγάλο μέρος της ζωής του στη Νικόπολη ύστερα από την εκδίωξη των φιλοσόφων από τη Ρώμη κατά τη διάρκεια διακυβέρνησης της αυτοκρατορίας από το Δομιτιανό. Σε χωρίο των συμβουλών του, όπως μεταφέρθηκαν από τον Αρριανό, συμβουλεύει όποιον θέλει να παραμείνει αθάνατο το όνομά του να το χαράξει μαζί με τα λόγια που επιθυμεί επάνω σε ένα λίθο. Αυτόν εν συνέχεια να τον μεταφέρει έξω από τη Νικόπολη. Σε άλλο σημείο, υποστηρίζει ότι κινδυνεύει στη Νικόπολη από τους πολλούς σεισμούς, ενώ συχνά αναφέρει ότι κατοικεί στη συγκεκριμένη πόλη. Παρατηρεί επίσης, μιλώντας για τους δούλους, ότι οι κάτοικοι της πιστεύουν και υποστηρίζουν πως είναι ελεύθεροι χάρη στον Καίσαρα.³⁹

Οι αναφορές στις πηγές αυξάνονται σημαντικά κατά τον επόμενο 2^ο μ.Χ. αι., οπότε η Νικόπολη έχει καθιερωθεί πλέον στα πλαίσια της αυτοκρατορίας ενώ η φήμη και η σημασία της έχουν διαδοθεί στα πέρατά της. Πρώτος, λοιπόν, ο Αίλιος Ηρωδιανός, στο *Περί καθολικής προσωδίας*, υπογραμμίζει ότι με το όνομα Νικόπολη υπάρχουν η πόλη της Ηπείρου, η αντίστοιχη της Βιθυνίας και μία τρίτη στην Αρμενία.⁴⁰ Στο *Περί παρωνύμων* ονομάζει τον πολίτη της Νικόπολης «Νικοπολίτη».⁴¹ Τέλος, στο *Περί κλίσεως ονομάτων* χρησιμοποιεί και το ουσιαστικό «Νικόπολις», χωρίς περαιτέρω λεπτομέρειες, ως παράδειγμα κλίσεως ουσιαστικών σε -ις.⁴² Στο ιστορικό έργο του Δίωνα Κάσσιου με τίτλο *Ρωμαϊκή ιστορία*⁴³ αλλά και στην Επιτομή της από τον

³⁷ Για το συγκεκριμένο θέμα έχουν γραφτεί πολλά και υποστηρίχθηκαν αρκετές διαφορετικές απόψεις. Ωστόσο, σε πρόσφατη δημοσίευση ο Μητροπολίτης Πρέβεζας και Νικοπόλεως πατέρας Μελέτιος αποδεικνύει ξεκάθαρα ότι πρόκειται για τη Νικόπολη της Ηπείρου, βλ. σχετικά ΜΕΛΕΤΙΟΣ 2007.

³⁸ *Ios. Ant. Iud.* 14.147-148.

³⁹ H. Schenkl, *Epicteti dissertationes ab Arriano digestae*, Leipzig 1916, 1.19.28-29, 2.6.20, 1.25.19, 2.21.13, 4.1.13-14.

⁴⁰ A. Lentz, *Aelius Herodianus et Pseudo-Herodianus. De prosodia catholica*, Leipzig 1867 (Grammatici Graeci 3), 3.1.92.

⁴¹ A. Lentz, *Aelius Herodianus et Pseudo-Herodianus. Περί παρωνύμων*, Leipzig 1870 (Grammatici Graeci 3.2), 3.2.699.30.

⁴² A. Lentz, *Aelius Herodianus et Pseudo-Herodianus. Περί κλίσεως ονομάτων*, Leipzig 1870 (Grammatici Graeci 3.2), 3.2.868.36.

⁴³ Δίων Κάσσιος 50.11-50.12, 51.1.

Ιωάννη Ξιφιλίνο⁴⁴ εντοπίζονται αρκετές πληροφορίες για τη Νικόπολη. Πιο συγκεκριμένα, αφιερώνεται μία εκτεταμένη και αναλυτική διήγηση στον πόλεμο ανάμεσα στον Οκταβιανό και τον Αντώνιο, ο οποίος ολοκληρώθηκε με τη ναυμαχία του Ακτίου και τη νίκη του Οκταβιανού που είχε ως συνέπεια την ίδρυση της Νικόπολης. Αρχικά, λοιπόν, ο Οκταβιανός οδήγησε τα πλοία του στο Άκτιο. Παράλληλα, το πεζικό του κατέβηκε στην περιοχή από τα Κεραύνια όρη. Σύντομα κατέλαβε τη θέση όπου αργότερα ιδρύθηκε η Νικόπολη. Μάλιστα, διαπίστωσε ότι από το συγκεκριμένο σημείο μπορούσε να εποπτεύει ολόκληρο τον Αμβρακικό αλλά και την ανοιχτή θάλασσα προς την πλευρά των Παξών, ενώ αντίθετα τα δύο λιμάνια της περιοχής δεν ήταν ορατά από τα πλοία έξω από τον Αμβρακικό. Σε αυτή την προστατευμένη και προνομιούχα περιοχή ιδρύθηκε η Νικόπολη.

Από τον ίδιο συγγραφέα πληροφορούμαστε ακόμη ότι το ιερό του Ακτίου Απόλλωνα βρίσκεται στην αφετηρία του πορθμού του Αμβρακικού κόλπου, απέναντι από τα λιμάνια της Νικόπολης. Σύμφωνα με τον Δίωνα Κάσσιο, μετά τη νίκη του στο Άκτιο ο Οκταβιανός Καίσαρας παρέμεινε αποκλειστικός κυρίαρχος της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Έτσι, η περίοδος της μοναρχίας του άρχισε να υπολογίζεται ακριβώς από εκείνη τη συγκεκριμένη ημέρα. Σε ανάμνηση της νίκης του και για να ευχαριστήσει τον Άκτιο Απόλλωνα, του αφιέρωσε πληθώρα από τα εχθρικά πλοία που αιχμαλώτισε, ανοικοδόμησε μεγάλο ιερό προς τιμήν του και καθιέρωσε και αγώνες, τα Άκτια, όπως τους ονόμασε, γυμνικούς, μουσικούς καθώς και ιπποδρομίες. Παράλληλα ίδρυσε πόλη, την οποία ονόμασε Νικόπολη, στην περιοχή όπου είχε εγκαταστήσει το στρατόπεδό του. Στη συγκεκριμένη πόλη συγκέντρωσε τους κατοίκους των γειτονικών περιοχών, ενώ μετέφερε και άλλους από πιο μακρινές. Τέλος, το σημείο όπου είχε κατασκηνώσει ο ίδιος το περιέβαλλε με λίθους, δημιουργώντας κρηπίδωμα και το κόσμησε με τις πλώρες των εχθρικών караβιών,⁴⁵ ιδρύοντας με αυτόν τον τρόπο ένα υπαίθριο ιερό για τον Απόλλωνα.

Ο 2^{ος} μ.Χ. αι. ολοκληρώνεται με δύο γεωγραφικά έργα. Πρώτος ο μαθηματικός Κλαύδιος Πτολεμαίος, στη *Γεωγραφία* του,⁴⁶ μας δίνει τις συντεταγμένες της Νικόπολης, διευκρινίζοντας ότι πρόκειται για τη Νικόπολη που βρίσκεται στον Αμβρακικό κόλπο, όπως και τη μεγαλύτερη μέρα σύμφωνα με τις ώρες φωτός. Παράλληλα, τοποθετεί την πόλη σε σχέση με την Αλεξάνδρεια, δυτικά της κατά μισή ώρα και 1/3. Στη συνέχεια, ο μεγάλος περιηγητής Πausανίας, στην *Ελλάδος περιήγηση*,⁴⁷ υποστηρίζει ότι οι κάτοικοι της

⁴⁴ U.P. Boissevain, *Cassii Dionis Cocceiani historiarum Romanarum quae supersunt*, III, Berlin 1901, κεφ. 73, 75.

⁴⁵ Βέβαια, η αρχαιολογική έρευνα έδειξε ότι δεν επρόκειτο για τις πλώρες αλλά για τα έμβολα των εχθρικών караβιών, βλ. ΤΣΑΚΟΥΜΗΣ 2007, I, 395· ΖΑΧΟΣ 2007, I, 413· MURRAY 2007.

⁴⁶ K. Müller, *Claudii Ptolemaei geographia*, Paris 1883, 3.13.3.12, 8.12.12.2.

⁴⁷ Πausανίας 5.23.3, 7.18.8-9, 10.8.3-5, 10.38.4.

Αμβρακίας, του Ανακτορίου, της Καλυδώνας καθώς και άλλων περιοχών της Αιτωλίας συνοικίστηκαν υποχρεωτικά στη Νικόπολη, σύμφωνα με την εντολή του Ρωμαίου βασιλιά, με άμεση συνέπεια την ερήμωσή τους. Χαρακτηριστικά της σημασίας που είχε προσδώσει στη Νικόπολη ο Καίσαρας είναι τα παρακάτω χωρία. Πιο συγκεκριμένα, ο Καίσαρας ζήτησε την παρουσία εκπροσώπων από τη Νικόπολη στο συνέδριο των Αμφικτυόνων στο Άκτιο. Μάλιστα, παραχώρησε το προνόμιο στους Νικοπολίτες να έχουν ίδιο αριθμό ψήφων με τους Θεσσαλούς και τους Δόλοπες. Έτσι, η Νικόπολη, όπως και η Μακεδονία και η Θεσσαλία, εκπροσωπούνταν από έξι αντιπροσώπους. Μετά τη συμμετοχή της αυτή, η Νικόπολη εντάχθηκε στην κατηγορία εκείνων των πόλεων, μαζί με την Αθήνα και τους Δελφούς, οι οποίες έστελναν αντιπροσώπους σε κάθε αμφικτυονία.

Στον επόμενο 3^ο μ.Χ. αι., περίοδο των βαρβαρικών επιδρομών και παρακμής της πόλης, μόνο ο ρήτορας Μένανδρος, στη *Διαίρεση των επιδεικτικών* του, προτείνει ως κατάλληλο παράδειγμα σε περιπτώσεις νίκης την ίδρυση της Νικόπολης από τους Ρωμαίους σε ανάμνηση της νίκης τους στο Άκτιο κατά της Κλεοπάτρας.⁴⁸ Περνώντας στον 4^ο μ.Χ. αι., οι αναφορές στις πηγές πληθαίνουν και πάλι καθώς πλέον εντοπίζονται χωρία και σε εκκλησιαστικά ή θεολογικά κείμενα. Πρώτος ο Ευσέβιος, στην *Εκκλησιαστική ιστορία* του, συμπεριλαμβάνει την παράδοση για την ανεύρεση μιας έκδοσης της Αγίας Γραφής στα εβραϊκά στη Νικόπολη του Ακτίου.⁴⁹ Αλλά και ο Επιφάνιος ο Κύπριος, στο *Περί μέτρων και σταθμών*, υποστηρίζει ότι κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Αλεξάνδρου Μαμαία βρέθηκε η έκτη εβραϊκή έκδοση της Αγίας Γραφής κρυμμένη μέσα σε πίθους στη Νικόπολη του Ακτίου.⁵⁰ Την ίδια παράδοση διασώζει και ο Αθανάσιος ο θεολόγος, στη *Σύνοψη επίτομη της θείας Γραφής, Παλαιάς και Νέας Διαθήκης*, ο οποίος αναφέρεται πιο αναλυτικά στις εκδόσεις της Αγίας Γραφής και προσθέτει ότι η έκτη βρέθηκε σε πίθους στη Νικόπολη του Ακτίου την περίοδο του Αλεξάνδρου γιου του Μαμαία. Η συγκεκριμένη έκδοση είχε τοποθετηθεί εκεί από κάποιον από τους γνωστούς του Ωριγένη. Στην ίδια συλλογή συμπεριλαμβάνονται και οι ποικίλες επιστολές του Παύλου όπως και εκείνη προς τον Τίτο, την οποία απέστειλε από τη Νικόπολη όπου και διέμεινε για το χειμώνα, χωρίς όμως να διευκρινίζεται σε ποια Νικόπολη αναφέρεται.⁵¹ Ο 4^{ος} μ.Χ. αι. ολοκληρώνεται με την πληροφορία του Σωκράτη σχολαστικού, στην *Εκκλησιαστική ιστορία* του, ότι ο βάρβαρος στρατηγός Αλάριχος, αφού αναχώρησε από την Κων-

⁴⁸ D.A. Russell & N.G. Wilson, *Menander rhetor*, Oxford 1981, κεφ. 358.

⁴⁹ G. Bardy, *Eusèbe de Cesaree Histoire ecclésiastique*, II, Paris 1955 (Sources chrétiennes 41), 6.16.2.

⁵⁰ Ε. Μούτσουλας, Το «Περί μέτρων και σταθμών» έργο Επιφανίου του Σαλαμίνος, *Θεολογία* 1973, κεφ. 504.

⁵¹ *Athanasius Alexandrinus Synopsis scripturae sacrae* (MPG 28), κεφ. 28.428, 28.436.

σταντινούπολη όπου είχε κλείσει συμμαχία με τον αυτοκράτορα Θεοδόσιο κατευθύνθηκε προς τις δυτικές επαρχίες, πραγματοποιώντας λεηλασίες και καταστροφές στις ιλλυρικές περιοχές. Φτάνοντας στις εκβολές του Πηνειού ποταμού, συνάντησε ισχυρή αντίσταση από τους Θεσσαλούς ενώ από εκεί και μέσω της Πίνδου έφτασε στη Νικόπολη της Ηπείρου και τελικά κατόρθωσε να καταλάβει και τη Ρώμη.⁵²

Στον τελευταίο αιώνα της παλαιοχριστιανικής περιόδου, τον 5^ο, και στο έργο του φιλόλογου Πρόκλου *Λυκίου Πλατωνικού Διαδόχου εις τας πολιτείας Πλάτωνος υπόμνημα* συμπεριλαμβάνεται μία ιστορία, ανάμεσα σε άλλες παρόμοιες, για κάποιον Ευρύνο από τη Νικόπολη. Αυτός, αφού πέθανε και τάφηκε με όλες τις τιμές έξω από την πόλη, αναβίωσε 15 μέρες μετά την ταφή του. Ο ίδιος υποστήριξε ότι είδε και άκουσε πολλά κάτω από τη γη αλλά τον είχαν προστάξει να μην τα αποκαλύψει. Ο Ευρύνος έζησε για μεγάλο χρονικό διάστημα μετά την ανάστασή του και υπήρξε πολύ πιο δίκαιος.⁵³ Στον ίδιο αιώνα και κατά το έτος 431 πραγματοποιήθηκε η Οικουμενική Σύνοδος της Εφέσου. Σε αυτή και όπως προκύπτει από τα πρακτικά της,⁵⁴ έλαβε μέρος και ο επίσκοπος Νικοπόλεως Δυνατός, ο οποίος αναφέρεται άλλοτε ως επίσκοπος Νικοπόλεως Ηπείρου και συνηθέστερα ως επίσκοπος Νικοπόλεως παλαιάς Ηπείρου. Η δραστηριότητά του υπήρξε έντονη κατά τη διάρκεια της Συνόδου. Έτσι, εκτός από τον κατάλογο των συμμετεχόντων όπου αναφέρεται, υπογράφει και κατακυρώνει τις διάφορες αποφάσεις, ενώ συχνά διατυπώνει και τις απόψεις του για τα θεολογικά ζητήματα. Αλλά και στην επόμενη Οικουμενική Σύνοδο που διεξήχθη επίσης τον ίδιο αιώνα, αυτή της Χαλκηδόνας το έτος 451, έλαβε μέρος ο επίσκοπος Νικοπόλεως Αττικός, ο οποίος αναφέρεται και πάλι ως επίσκοπος Νικοπόλεως Ηπείρου ή ως επίσκοπος Νικοπόλεως παλαιάς Ηπείρου.⁵⁵ Παρόλο μάλιστα που αναχώρησε από τη Χαλκηδόνα πριν την ολοκλήρωση των εργασιών, εξαιτίας της ξαφνικής σοβαρής ασθένειάς του, ωστόσο η συμμετοχή του υπήρξε ακόμη πιο δραστήρια, σε σχέση με τον επίσκοπο Δυνατό, λαμβάνοντας μέρος σε όλες τις διεργασίες και εκφράζοντας τις απόψεις του.

Μετά τον 5^ο μ.Χ. αι. ακολουθεί η κατεξοχήν βυζαντινή περίοδος. Στον πρώτο της αιώνα, τον 6^ο, στον οποίο κυριαρχεί η κραταιή προσωπικότητα

⁵² W. Bright, *Socrates' ecclesiastical history*, Oxford ²1893, 7.10.

⁵³ W. Kroll, *Procli Diadochi in Platonis rem publicam commentarii*, I, Leipzig 1899, 2.115.

⁵⁴ *Concilia Oecumenica* 1.1.1.8.12· 1.1.2.3.23· 1.1.2.23.5· 1.1.2.55.21· 1.1.4.31.5· 1.1.7.15.1· 1.1.7.15.18· 1.1.7.85· 1.1.7.12.29· 1.1.7.164.6.

⁵⁵ *Concilia Oecumenica* 2.1.1.57.13· 2.1.1.79.8· 2.1.1.98.32· 2.1.1.117.1· 2.1.1.183.37· 2.1.1.193.4· 2.1.2.4.1· 2.1.2.30.6· 2.1.2.35.38· 2.1.2.71.12· 2.1.2.82.37· 2.1.2.86.1· 2.1.2.101.43· 2.1.2.122.30· 2.1.2.131.40· 2.1.2.143.7· 2.1.3.4.34· 2.1.3.8.30· 2.1.3.13.5· 2.1.3.44.3· 2.1.3.57.26· 2.1.3.62.1· 2.1.3.85.14· 2.1.3.87.24· 2.1.3.103.5· 2.1.3.107.24· 2.1.3.1083.

του αυτοκράτορα Ιουστινιανού, η Νικόπολη γνωρίζει μια νέα περίοδο ακμής, ως χριστιανικό κέντρο πλέον. Έτσι, οι συγγραφείς εξακολουθούν να ασχολούνται μαζί της. Ο Ησύχιος Ιλλούστριος από τη Μίλητο, στην αποσπασματικά σωζόμενη *Ρωμαϊκή ιστορία* του, διατυπώνει την άποψη περί της ετυμολογίας της λέξεως «Ινδικτιών» ότι προέρχεται από το «Ινακτιών», που σημαίνει τη «νίκη στο Ακτιο».⁵⁶ Ο συγκεκριμένος όρος επινοήθηκε από το ακρωτήριο του Ακτίου, όπου ο Καίσαρας νίκησε τον Αντώνιο και την Κλεοπάτρα και σε ανάμνηση της νίκης έκτισε και τη Νικόπολη. Επιπλέον απόδειξη για την ετυμολογία της λέξης αποτελεί και το γεγονός ότι μια ινδικτιώνα ξεκινά από το 1 φθάνει έως το 15, σταματά και αρχίζει από το 1, καθώς ο Αντώνιος και ο Οκταβιανός υπήρξαν συνάρχοντες έως τον 15^ο χρόνο ενώ έκτοτε κυριάρχησε ο Οκταβιανός Καίσαρας. Μια διαφορετική πληροφορία είναι αυτή στο έργο του Ιωάννη Λυδού *Περί εξουσιών*, ο οποίος υποστηρίζει ότι ο Ηρώδης δεν απείλησε ποτέ, χάρη στον Καίσαρα, τη Νικόπολη ούτε τον κόλπο του Ακτίου όπου είχαν παρευρεθεί η Κλεοπάτρα με τον Αντώνιο.⁵⁷ Συνεχίζοντας με το φιλόλογο Σιμπλικίο στην *Εξήγηση εις το Επικτήτου εγχειρίδιον* έργο του, αναφέρει ότι ο Επίκτητος κατά τη διάρκεια της τυραννίας του Δομετιανού κατέφυγε στη Νικόπολη.⁵⁸ Στα *Εθνικά* του Στεφάνου Βυζαντίου, περιλαμβάνεται και το όνομα Νικόπολη το οποίο αντιστοιχεί στην πόλη της Ηπείρου, στην αντίστοιχη της Βιθυνίας και σε μία τρίτη της Αρμενίας, ενώ ο πολίτης της ονομάζεται «Νικοπολίτης». Αντίστοιχα, το όνομα Ωρωπός χαρακτηρίζει πέντε πόλεις, μία εκ των οποίων βρίσκεται στη Θεσπρωτία και οδηγεί στη Νικόπολη.⁵⁹ Ο αιώνας του Ιουστινιανού ολοκληρώνεται με το έργο του ιστορικού του αυτοκράτορα Προκοπίου. Από το *Υπέρ των πολέμων* σύγγραμμά του πληροφορούμαστε τη λεηλασία και ερήμωση της Νικόπολης, όπως και άλλων περιοχών, από τις γοτθικές ορδές.⁶⁰ Για την αντιμετώπιση των συνεχιζόμενων επιδρομών και την προστασία της πόλης, ο αυτοκράτορας φρόντισε να ανανεώσει τα τείχη της, σύμφωνα με το *Περί κτισμάτων* έργο του.⁶¹

Ο επόμενος 7^{ος} αι. σηματοδοτεί για την αυτοκρατορία τη συνέχιση της παραγμένης περιόδου, ενώ για τη Νικόπολη το πέρασμα στη φάση παρακμής. Έτσι, δεν εντοπίζεται καμία αναφορά στη φιλολογική παραγωγή της εποχής. Η παραπάνω εικόνα εξακολουθεί και στον 8^ο αι. Μόνη εξαίρεση αποτελεί η *Εκλογή χρονογραφίας* του Γεωργίου Συγκέλλου ο οποίος, διηγούμενος με

⁵⁶ K. Müller, FHG 4, Paris 1841-1870, Fg. 2, 3.

⁵⁷ C. Bandy, *Ioannes Lydus. On powers or the magistracies of the Roman state*, Philadelphia 1983, 206.

⁵⁸ F. Dubner, *Theophrasti characters*, Paris 1842, κεφ. 65.37.

⁵⁹ A. Meineke, *Stephan von Byzanz, Ethnika*, Graz ²1958, 548.9, 475.22-475.24, 698.5, 711.12.

⁶⁰ Προκόπιος *Υπέρ πόλεων* 8.22.31.

⁶¹ Προκόπιος *Περί κτισμάτων* 4.1.37.

συντομία τη ναυμαχία του Ακτίου, αναφέρει ως αποτελέσματα της νίκης του Οκταβιανού την ίδρυση της Νικόπολης και την καθιέρωση των Ακτίων, των αγώνων δηλαδή προς τιμήν του Ακτίου Απόλλωνα.⁶² Στον 9^ο αι. με τον οποίο ολοκληρώνεται η πρωτοβυζαντινή εποχή, το όνομα Νικόπολη, χωρίς επιπλέον λεπτομέρειες, χρησιμοποιείται ως παράδειγμα κλίσεως αντίστοιχων ουσιαστικών στα έργα του Γεωργίου Χοιροβοσκού, *Προλεγόμενα των Θεοδοσίου ονοματικών κανόνων*,⁶³ και του γραμματικού Σωφρονίου, *Σωφρονίου πατριάρχου Αλεξανδρείας προς τον αββάν Ιωάννην επίσκοπον Ταμιάθεως σχόλια σύντομα εκ των του Χάρακος προς εισαγομένους εις τους ονοματικούς και ρηματικούς κανόνας, α ηνίκα εμόναζε φιλεπόνως εξέθετο*.⁶⁴

Με την έναρξη της μεσοβυζαντινής περιόδου, πληθαίνουν και πάλι οι αναφορές στη Νικόπολη. Ο 10^{ος} αι. εκπροσωπείται κυρίως από ιστορικά έργα. Πρώτος ο Ψευδό-Συμεών, στη *Χρονογραφία* του, ετυμολογεί το όνομα Νικόπολη ως προερχόμενο από την ανάμνηση της νίκης του Αυγούστου κατά του Αντωνίου και της Κλεοπάτρας, η οποία οδήγησε στην υποταγή της αιγυπτιακής δύναμης. Χωρίς να τοποθετείται γεωγραφικά είναι ξεκάθαρο ότι ο ιστορικός αναφέρεται στην ηπειρωτική Νικόπολη.⁶⁵ Στη συνέχεια, οι μετά Θεοφάνη ομάδα των ιστορικών στη *Χρονογραφία* τους, αφού επαναλαμβάνει αυτούσιο το προηγούμενο χωρίο του Ψευδό-Συμεών, αναφέρεται και στην καταστροφή της Νικόπολης το έτος 930 από Βουλγάρους συνωμότες. Αυτοί, επιδιώκοντας να αποφύγουν το θυμό και την τιμωρία του τσάρου Πέτρου, πραγματοποίησαν επιδρομή στις ρωμαϊκές επαρχίες και διαμέσου της Μακεδονίας και του Στρυμόνα έφτασαν στο κυρίως ελλαδικό χώρο. Ανάμεσα στις άλλες περιοχές κατέλαβαν και ερήμωσαν και τη Νικόπολη.⁶⁶ Στο *Περί πρεσβειών* του Κωνσταντίνου Ζ΄ Πορφυρογέννητου εμπεριέχεται η πληροφορία για την κατάληψη της Νικόπολης από τον Καρχηδόνιο Βάνδαλο Γιζέριχο, την περίοδο διακυβέρνησης της αυτοκρατορίας από το Ζήνωνα. Ο δραστήριος και ικανός στις διπλωματικές πρωτοβουλίες αυτοκράτορας αποφάσισε να αποστείλει στην Καρχηδόνα ως πρεσβευτή τον Σεύηρο, έναν άνδρα δίκαιο και συνετό, με σκοπό να διαπραγματευθεί τους όρους μιας συμφωνίας που θα έθετε τέρμα στις επιδρομές. Και ενώ ο Σεύηρος είχε ξεκινήσει και ο Γιζέριχος πληροφορήθηκε την επικείμενη άφιξή του, απέπλευσε και φτάνοντας

⁶² A. Mosshammer, *Georgius Syncellus Ecloga chronographica*, Leipzig 1984, 372.21.

⁶³ A. Hilgard, *Prolegomena et scholia in Theodosii Alexandrini canones isagogicos de flexione nominum*, Leipzig 1894 (Grammatici Graeci 4.1), 196.

⁶⁴ A. Hilgard, *Excerpta ex Joannis Characis commentariis in Theodosii Alexandrini canones*, Leipzig 1894 (Grammatici Graeci 4.2), 388.

⁶⁵ I. Bekker, *Theophanes Continuatus, Ioannes Cameniata, Symeon Magister, Georgius Monachus*, Bonn 1838 (CSHB), 706.

⁶⁶ I. Bekker, *Theophanes Continuatus, Ioannes Cameniata, Symeon Magister, Georgius Monachus*, Bonn 1838 (CSHB), 420.

στη Νικόπολη την κατέλαβε και τη λεηλάτησε.⁶⁷ Ο Ψευδο-Κωδινός, στα *Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως*, διηγείται ένα ταξίδι του Καίσαρα από τη Νικόπολη προς το Δυρράχιο, το οποίο μαρτυρείται από τον Αππιανό, το Δίωνα Κάσσιο και όλους τους ιστορικούς της ρωμαϊκής εποχής όπως υποστηρίζει ο ίδιος. Κατά τη διάρκεια του ταξιδιού σηκώθηκε μεγάλη θαλασσοταραχή. Τότε ο Καίσαρας, ο οποίος αποκαλύφθηκε καθώς ήταν μεταμφιεσμένος για να μην γίνεται αντιληπτός, είπε στον κυβερνήτη να μη φοβάται επειδή μετέφερε τον Καίσαρα και την τύχη του.⁶⁸

Στο περίφημο *Περί θεμάτων* έργο του Κωνσταντίνου Ζ΄ Πορφυρογέννητου αφιερώνεται μια ολόκληρη παράγραφος στο θέμα Νικοπόλεως.⁶⁹ Πιο συγκεκριμένα, το περιγραφόμενο θέμα περιλαμβάνει την επικράτεια της επαρχίας Παλαιάς Ηπείρου, στην οποία υπήρχαν 12 πόλεις ενώ μητρόπολη ήταν η Νικόπολη. Η Νικόπολη ονομάστηκε σε ανάμνηση της νίκης του Οκταβιανού Καίσαρα κατά του Αντωνίου στο ακρωτήριο του Ακτίου. Από το ίδιο γεγονός και από το ακρωτήριο του Ακτίου ονομάστηκαν και οι ινδικτιώνες, αναφορικά με τις οποίες επαναλαμβάνεται το χωρίο του Ησύχιου Ιλλούστριου. Μάλιστα ο συγγραφέας αναφέρει ότι το αντλεί και από το συγκεκριμένο έργο. Μητρόπολις του θέματος Νικοπόλεως πλέον είναι η Δωδώνη, όπου βρίσκεται η ιερή δρυς που γνώριζε τη βούληση των θεών όπως αναφέρει ο Γρηγόριος ο Θεολόγος.

Ο 10^{ος} αιώνας, ο οποίος αποτελεί και τον τελευταίο ύπαρξης της Νικόπολης, ολοκληρώνεται με το περίφημο *Λεξικό της Σούδας*. Στο λήμμα «Επίκτητος»⁷⁰ και ανάμεσα στα άλλα στοιχεία για το βίο του, μνημονεύεται ότι καταγόταν από την Ιεράπολη της Φρυγίας, ήταν φιλόσοφος, δούλος του Επαφρόδιτου, ένας από τους σωματοφύλακες του Νέρωνα, ενώ κατέφυγε και εγκαταστάθηκε στη Νικόπολη. Στο λήμμα «Νικόπολις»⁷¹ διευκρινίζεται ότι ο πολίτης της καλείται «Νικοπολίτης». Επιπλέον, ότι υπάρχουν τρεις πόλεις με το όνομα Νικόπολη, αυτή της Ηπείρου, της Βιθυνίας και της Αρμενίας. Τέλος, ο Πάμφιλος,⁷² ο επονομαζόμενος και Φιλοπράγματος, αναφέρεται ως Αμφιπολίτης ή Σικυώνιος ή Νικοπολίτης φιλόσοφος.

Συνεχίζοντας με τον επόμενο αιώνα της μεσοβυζαντινής περιόδου, τον 11^ο αι., και παρ' όλο που η Νικόπολη έχει ερημωθεί και εγκαταλειφθεί, εξακολουθεί να συμπεριλαμβάνεται στα έργα των συγγραφέων της εποχής. Και

⁶⁷ C. de Boor, *Excerpta historica iussu imp. Constantini Porphyrogeniti confecta, I: excerpta de legationibus*, Berlin 1903, 167.

⁶⁸ T. Preger, *Scriptores originum Constantinopolitanarum*, II, Leipzig 1907, 2.81.1.

⁶⁹ A. Pertusi, *Costantino Porfirigenito. De thematibus*, Vatican City 1952, Ευρώπη, 8^ο θέμα Νικοπόλεως.

⁷⁰ A. Adler, *Suidae lexicon*, II, Leipzig 1931 (Lexicographi Graeci 1), έψιλον 24.

⁷¹ A. Adler, *Suidae lexicon*, III, Leipzig 1933 (Lexicographi Graeci 1), νυ 402.

⁷² A. Adler, *Suidae lexicon*, III, Leipzig 1933 (Lexicographi Graeci 1), πι 141.

στο δεδομένο αιώνα, τα στοιχεία προέρχονται κατά κύριο λόγο από ιστορικά έργα. Στην *Επιτομή ιστοριών*, ο Ιωάννης Ζωναράς αναφέρεται και στη ναυμαχία του Ακτίου.⁷³ Διηγείται ότι ο Καίσαρας, αφού έφτασε στην περιοχή, κατέλαβε το σημείο όπου αργότερα ίδρυσε τη Νικόπολη, καθώς από εκεί ήταν δυνατό να εποπτεύει ολόκληρο το Άκτιο. Μετά τη νίκη του στη ναυμαχία, ο Οκταβιανός κατέστη μονάρχης στο κράτος του και αποφάσισε να ιδρύσει πόλη στη θέση όπου είχε εγκαταστήσει το στρατόπεδό του, την οποία ονόμασε Νικόπολη. Επιπλέον έστησε και δύο χάλκινα αγάλματα, ένα ενός ανθρώπου και το δεύτερο ενός όνου. Έτσι την προηγούμενη νύχτα της ναυμαχίας, ο Οκταβιανός συνάντησε τυχαία ένα χωρικό, ο οποίος πέρασε με το γάιδαρό του από τη σκηνή του και τα πλοία. Στην ερώτηση του Καίσαρα, απάντησε ότι ονομάζεται Ευτύχης και ο γάιδαρός του Νίκων. Τη συγκεκριμένη συνάντηση, ο Οκταβιανός τη θεώρησε ως ευνοϊκό οίωνό για την έκβαση της ναυμαχίας. Τα αγάλματα μεταφέρθηκαν και στήθηκαν στη συνέχεια στον ιππόδρομο του Βυζαντίου. Συνεχίζοντας με την *Αλεξιάδα* της Άννας Κομνηνής,⁷⁴ πληροφορούμαστε ότι ο Ρομπέρτος Γυισκάρδος είχε συγκεντρώσει ολόκληρο το στρατό του στο Βρεντήσιο και ήταν έτοιμος να ξεκινήσει για την Επίδαμνο. Τότε, σκέφτηκε ότι θα μπορούσε να κατευθυνθεί προς το θέμα Νικοπόλεως και να περικυκλώσει τη Ναύπακτο, τις γειτονικές θέσεις και τα φρούρια αυτής. Αλλά επειδή το πλάτος του πελάγους και επομένως η δυσκολία του ταξιδιού ήταν πολύ μεγαλύτερη από το Βρεντήσιο στη Ναύπακτο από ό,τι από το Βρεντήσιο στο Δυρράχιο ενώ παράλληλα η χειμερινή ώρα με τη μεγαλύτερη νύχτα προκαλούσε ακόμη μεγαλύτερες δυσχέρειες, αποφάσισε την ασφαλέστερη, ταχύτερη και ευκολότερη μετάβαση στο Δυρράχιο. Ο Γεώργιος Κεδρηνός στη *Σύνοψη ιστοριών* επαναλαμβάνει την άποψη για την ετυμολογία της λέξεως «ινδικτιών», καθώς και το γεγονός της κατάληψης της Νικόπολης από τους Βουλγάρους συνωμότες το έτος 930.⁷⁵ Αυτοί είχαν ταχθεί με το μέρος του αδελφού του τσάρου Πέτρου Μιχαήλ. Μετά το θάνατο όμως του τελευταίου και για να αποφύγουν την τιμωρία, πραγματοποίησαν επιδρομή στις ρωμαϊκές επαρχίες και διαμέσου της Μακεδονίας και του Στρυμόνα έφτασαν στο κυρίως ελλαδικό χώρο. Ανάμεσα στις άλλες περιοχές κατέλαβαν και ερήμωσαν και τη Νικόπολη. Στο ίδιο έργο εμπεριέχεται και η διήγηση της επανάστασης που ξέσπασε το 1041 στην επικράτεια του πρώην βουλγαρικού κράτους, με αφορμή τη σκληρή φορολογική πολιτική της βυζαντινής διοίκησης. Επικεφαλής του κινήματος αναδείχθηκε ο Πέτρος Δελεάνος, ο οποίος σύντομα αναγορεύτηκε σε τσάρο και κατόρθωσε να μεταφέρει την επανάσταση και στο θέμα Νικοπόλεως. Μάλιστα, στο συγκεκριμένο θέμα, ο

⁷³ L. Dindorf, *Ioannis Zonarae epitome historiarum*, I, Leipzig 1868, 2.425, 2.428.

⁷⁴ B. Leib, *Anna Comnene, Alexiade*, II, Paris ²1967, 1.16.1.

⁷⁵ I. Bekker, *Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae ope*, I, Bonn 1838 (CSHB), 1.573, 2.312.

πληθυσμός λιθοβόλησε το φοροεισπράκτορα Ιωάννη Κουτζουμίτη, εκδικούμενοι την απληστία του. Βέβαια, η συμμετοχή των Νικοπολιτών στην επανάσταση δεν οφειλόταν σε συμπάθεια προς το πρόσωπο του Βουλγάρου ή ταύτιση με τους στόχους του αλλά στην αγανάκτηση του λαού για την οικονομική πολιτική της αυτοκρατορίας.⁷⁶ Τέλος, και ο Ιωάννης Σκυλίτζης στη *Σύνοψη ιστοριών* διηγείται τόσο την κατάληψη και λεηλασία της Νικόπολης από τους Βουλγάρους συνωμότες οι οποίοι έφτασαν μέσω Μακεδονίας και Στρυμόνα όσο και το χρονικό της επανάστασης του Βουλγάρου Πέτρου Δελεάνου το 1041.⁷⁷

Την αλληλουχία των ιστορικών έργων διακόπτουν και ταυτόχρονα ολοκληρώνουν τον αιώνα τα *Ποιήματα* του Μιχαήλ Ψελλού. Σε ένα ποίημά του προς το βασιλέα, αναφέρεται και στην ανεύρεση της έκτης και ανώνυμης, όπως και οι προηγούμενες, έκδοσης της Αγίας Γραφής στα εβραϊκά στη Νικόπολη κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Αλεξάνδρου Μαμαία.⁷⁸

Η μεσοβυζαντινή περίοδος ολοκληρώνεται με τις σποραδικές αναφορές σε έργα του 12^{ου} αι. Στη *Βίβλο χρονική* του Μιχαήλ Γλυκά επαναλαμβάνεται η παράδοση ότι η Νικόπολη κτίστηκε στο σημείο όπου ο Καίσαρας είχε εγκαταστήσει το στρατό του και ονομάστηκε έτσι σε ανάμνηση της νίκης του, καθώς με τη ναυμαχία του Ακτίου ο Οκταβιανός έγινε μονάρχης εξουσιάζοντας ολόκληρο το κράτος. Παράλληλα, υπέταξε και την Αίγυπτο, καταλύοντας ταυτόχρονα τη βασιλεία των Πτολεμαίων μετά από 290 έτη. Επιπρόσθετα επαναλαμβάνεται και η ιστορία για τα δύο χάλκινα αγάλματα.⁷⁹ Τέλος, στη *Χρονική διήγηση* του Νικήτα Χωνιάτη και στο τελευταίο βιβλίο του «Αλωσις», ο ιστορικός περιλαμβάνει ορισμένες πληροφορίες για τη ναυμαχία του Ακτίου, επαναλαμβάνει την ιστορία για τη συνάντηση του Καίσαρα με το χωρικό Ευτύχη και σημειώνει ότι η Νικόπολη κτίστηκε από τον Οκταβιανό σε ανάμνηση της νίκης του στο Άκτιο. Σε άλλο χωρίο και αναφορικά με την πορεία των διαφόρων περιοχών της αυτοκρατορίας μετά την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης από τους Σταυροφόρους, ο Χωνιάτης διηγείται ότι η Αιτωλία, η επικράτεια του θέματος Νικοπόλεως και η Επίδαμος με τις περιοχές της πέρασαν στην κυριαρχία του Μιχαήλ, νόθου γιου του σεβαστοκράτορα Ιωάννη Δούκα.⁸⁰

Κατά την τελευταία περίοδο της βυζαντινής αυτοκρατορίας, την υστεροβυζαντινή, η Νικόπολη έχει ήδη εγκαταλειφθεί από αιώνες ενώ στη θέση του

⁷⁶ I. Bekker, *Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae ope*, I, Bonn 1838 (CSHB), κεφ. 2.529-2.530.

⁷⁷ J. Thurn, *Ioannis Scylitzae synopsis historiarum*, Berlin 1973 (CFHB 5), Ρωμ. 1.23, Μιχ. 4.25.

⁷⁸ L.G. Westerink, *Michaelis Pselli poemata*, Stuttgart 1992, κεφ. 53.665.

⁷⁹ I. Bekker, *Michaelis Glycae annales*, Bonn 1836 (CSHB), 380.

⁸⁰ J. Van Dieten, *Nicetae Choniatae Historia*, Berlin 1975 (CFHB 1), 638.3, 650. 19.

θέματος Νικοπόλεως έχει ιδρυθεί το ανεξάρτητο κράτος της Ηπείρου. Έτσι, δεν εντοπίζονται αναφορές στη φιλολογική παραγωγή.

Στο σημείο αυτό οφείλουν να συμπεριληφθούν και κάποια ανώνυμα έργα, τα οποία δεν τοποθετούνται με ακρίβεια σε συγκεκριμένο αιώνα, εμπεριέχουν όμως αναφορές στη Νικόπολη. Αρχικά, στα σχόλια του Ιωάννη Τζέτζη για τον Πλούτο του Αριστοφάνη,⁸¹ οι Αμβρακιώτες ονομάζονται και «Νικοπολίτες». Στα σχόλια του Ισαακίου Τζέτζη στο έργο του Λυκόφωνα *Αλεξάνδρα* και πιο συγκεκριμένα στο χωρίο «Περί σειρήνων», αυτές θεωρούνται κόρες της μούσας Τερψιχόρης και του ποταμού Αχελώου.⁸² Ο τελευταίος ρέει ανάμεσα στις περιοχές της Αιτωλίας, της Ακαρνανίας και της Αμβρακίας, η οποία μετονομάστηκε σε Νικόπολη και όπου ο Καίσαρας νίκησε τον Αντώνιο. Τέλος, σπάνιες είναι οι απλές ονομαστικές αναφορές και σε επιτύμβια επιγράμματα της *Anthologia Graeca*.⁸³ Μάλιστα, σε ένα από αυτά, γίνεται λόγος και για τη ναυμαχία του Ακτίου, η οποία είχε ως συνέπεια την ίδρυση της πόλης της νίκης υπό την προστασία του Ακτίου Απόλλωνα.

Συνολικά, αρκετές, όχι όμως ικανοποιητικές σε σχέση με την ιστορία της, τη σημασία της και τον κομβικό της ρόλο, είναι οι αναφορές στη Νικόπολη, οι οποίες καλύπτουν μεγάλο φάσμα της μεσαιωνικής γραμματείας. Αφορούν κυρίως την ίδρυση της πόλης, τη θέση της, τη σχέση της με τη ναυμαχία του Ακτίου, το φιλόσοφο Επίκτητο, καθώς και τις επιδρομές και λεηλασίες που υπέστη και οδήγησαν στην ερήμωση και εγκατάλειψή της. Οι μαρτυρίες εμπεριέχονται τόσο σε γεωγραφικά-περιηγητικά ή ιστορικά έργα όσο και σε φιλολογικά, ποιητικά, εκκλησιαστικά-θεολογικά, όπως και στα λεξικά της μεσαιωνικής περιόδου. Τα χωρία σε αρκετές περιπτώσεις εμφανίζονται πανομοιότυπα ή παρουσιάζουν σημαντικές ομοιότητες, υποδεικνύοντας κοινά πρότυπα αλλά και γνώση των προγενέστερων έργων. Ωστόσο, πολύτιμες είναι οι πληροφορίες που διασώζουν και οδηγούν στην εξαγωγή χρήσιμων συμπερασμάτων για την ιστορική πορεία της Νικόπολης, τη θέση και τη μορφή της αλλά και τη σημασία της για την Ήπειρο και την αυτοκρατορία γενικότερα.

Παντάνασσα

Οι πηγές δεν προσφέρουν μαρτυρίες για την ηπειρωτική μονή της Παντανάσσης του 13^{ου} αι. παρά μόνο για την αντίστοιχη γνωστή μονή της Κωνσταντινούπολης όπως στη «Χρονική διήγηση» του Νικήτα Χωνιάτη.⁸⁴ Το επίθετο

⁸¹ L. Massa Positano, *Jo. Tzetze commentarii in Aristophanem*, Groningen 1960 (Scholia in Aristophanem 1), στχ. 1002.

⁸² E. Scheer, *Lycophronis Alexandra*, II, Berlin 1958, 653.12, 671.7.

⁸³ *Anthologia Graeca* AG 7.178 Op1, AG 7.285. Op1, AG. 7.340.1, AG 9.553.5.

⁸⁴ J. Van Dieten, *Nicetae Choniatae Historia*, Berlin 1975 (CFHB 1), βιβλ. Ισαακίου 2.438.25.

χρησιμοποιείται επίσης συχνά και σε εκκλησιαστικά κείμενα ως χαρακτηρισμός της Θεοτόκου.

Πάργα – Ρωγοί – Ρηνιάσσα (Θωμόκαστρο)

Πληροφορίες για τα τρία αυτά κάστρα, τα οποία διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στην ιστορία της Ηπείρου κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο και στα πλαίσια του ανεξάρτητου κράτους της, εμπεριέχονται στις *Ιστορίες* του Ιωάννη VI Καντακουζηνού αναφορικά με τη συμμετοχή τους στην επανάσταση κατά του αυτοκράτορα, η οποία ξέσπασε στα ηπειρωτικά εδάφη το 1338.⁸⁵

Πιο συγκεκριμένα,⁸⁶ ολόκληρο το ανεξάρτητο κράτος της Ηπείρου, με τελευταία την πρωτεύουσα Άρτα, υποτάχτηκε τελικά στο βυζαντινό αυτοκράτορα Ανδρόνικο Γ΄ το έτος 1338. Μάλιστα, ο ίδιος ο αυτοκράτορας βρισκόταν στα Βελέγραδα, με πολυάριθμο παραταγμένο στρατό έτοιμο να επέμβει και να αιματοκυλίσει την Ήπειρο σε περίπτωση άρνησης υποταγής. Μετά την πλήρη αποδοχή των όρων του από τους Ηπειρώτες, ο Ανδρόνικος Γ΄ έφτασε στην περιοχή προκειμένου να δεχτεί προσωπικά την εθελοντική υποταγή της άρχουσας τάξης, του στρατού και του λαού. Παράλληλα, επισκέφτηκε και ένα μεγάλο τμήμα της επικράτειας του ανεξάρτητου κράτους, επιθυμώντας να δει τις πόλεις του και να διαμορφώσει την προσωπική του άποψη για τις ανάγκες των ηπειρωτικών εδαφών. Τέλος, αφού παραχώρησε αρκετά προνόμια, αποφάσισε και τον αρραβώνα του διαδόχου του θρόνου του «δεσποτάτου» Νικηφόρου με τη μεγάλη κόρη του μεγάλου δομεστικού Ιωάννη Καντακουζηνού. Ο αρραβώνας, που θα δημιουργούσε ένα δεσμό ανάμεσα στην Άρτα και την Κωνσταντινούπολη, θα τελούνταν είτε στη Θεσσαλονίκη είτε στην Κωνσταντινούπολη ώστε να τονιστεί η σημασία του αλλά και να απομακρυνθεί ο νεαρός διάδοχος από τα κληρονομικά του εδάφη. Λίγο πριν την αναχώρηση όμως, ο Νικηφόρος απήχθη από την αντιβυζαντινή παράταξη της Άρτας και οδηγήθηκε στην Ιταλία, στην αυλή της Αικατερίνης Βαλουά, χήρας του Φιλίππου του Τάραντα. Αυτή τον δέχτηκε με τιμές και μεγάλη ευχαρίστηση και βιάστηκε να τον αρραβωνιάσει με μια από τις δύο κόρες της, προκειμένου τα κληρονομικά του εδάφη και ο τίτλος του να περάσουν στην οικογένειά της και έτσι να προωθήσει τις προσπάθειές της, με απώτερο στόχο την επιβολή της ανγεβινής επικυριαρχίας στην επικράτεια του ανεξάρτητου κράτους της Ηπείρου.

Γύρω από το πρόσωπο του Νικηφόρου, τον οποίο ανέδειξαν σε σύμβολο

⁸⁵ L. Schopen, *Ioannis Cantacuzeni eximperatoris historiarum libri iv*, I, Bonn 1828 (CSHB), 1.509-1.534.

⁸⁶ Για την εισαγωγή στα γεγονότα αλλά και για τα ίδια τα συμβαίνοντα κατά τη διάρκεια της επανάστασης, παράλληλα με τις πηγές, βλ. και NICOL 1991, 158-173, και σύντομα NICOL 1997, 209-211.

ελευθερίας, συσπειρώθηκε η αντιβυζαντινή παράταξη της Ηπείρου. Σε αυτή προσχώρησαν και νέοι υποστηρικτές εξαιτίας της απόλυτης στάσης του αυτοκράτορα. Με θεωρητικό αρχηγό το Νικηφόρο, που θα ενίσχυε τον αγώνα τους με ξένη βοήθεια και με στόχο την επανάκτηση των κληρονομικών εδαφών του νεαρού έκπτωτου διαδόχου, κηρύχθηκε στην ηπειρωτική επικράτεια επανάσταση το 1338, λίγους μήνες μετά την αναχώρηση του αυτοκράτορα. Οι ηγέτες της επανάστασης ήταν ο Νικηφόρος Βασιλιτζής και ο Αλέξιος Καβάσιλας, τον οποίο συνέδεαν οικογενειακοί δεσμοί με τον Φίλιππο του Τάραντα και τους διαδόχους του και έτσι θεωρούνταν ως πράκτορας της Αικατερίνης Βαλουά.

Πολύ γρήγορα ο Βασιλιτζής έθεσε υπό τον έλεγχό του και τη διοίκησή του την πρωτεύουσα του ανεξάρτητου κράτους της Ηπείρου Άρτα και αφού συνέλαβε το νεοδιορισμένο απεσταλμένο του αυτοκράτορα Θεόδωρο Συναδινό, τον φυλάκισε. Ταυτόχρονα, ο Καβάσιλας κατέλαβε το κραταιό κάστρο των Ρωγών, ενώ σαράντα άλλα μέλη της αντιβυζαντινής παράταξης το Θωμόκαστρο. Γύρω από τα τρία αυτά κάστρα, σε μια σαφώς οριοθετημένη έκταση ανάμεσα στην Άρτα και το Ιόνιο Πέλαγος, περιορίστηκε η επανάσταση και δε γενικεύτηκε. Αντίθετα, οι περισσότερες μεγάλες πόλεις παρέμειναν πιστές στον αυτοκράτορα και δε συμμετείχαν στην εξέγερση όπως: τα Ιωάννινα, η Χειμάρρα, το Αργυρόκαστρο, η Πάργα και ο Άγιος Δονάτος στην περιοχή της Πρέβεζας κ.α. Λίγο αργότερα, στις αρχές του 1339, οι ηγέτες των επαναστατών ήρθαν σε επαφή με την Αικατερίνη Βαλουά, ζητώντας της να στείλει στην Ήπειρο το νεαρό Νικηφόρο με πλοία και στρατό ώστε να ενισχύσει τον αγώνα τους. Πράγματι, η Αικατερίνη, θεωρώντας ως επιτυχία των σχεδίων της την εγκατάσταση του Νικηφόρου στην Ήπειρο ως υποτελούς και προστατευόμενου της αλλά και την άμεση ανάμιξή της στα ηπειρωτικά πράγματα, απέστειλε μικρό στόλο την άνοιξη ή το καλοκαίρι του 1339 από την Πάτρα ή την Κλαρέντζα με κατεύθυνση το Θωμόκαστρο και επικεφαλής τον Νικηφόρο, ο οποίος ανέλαβε πλέον και επίσημα την ηγεσία της αντίστασης.

Τα νέα έφτασαν στον αυτοκράτορα στα τέλη του φθινοπώρου του 1339. Η κλονισμένη, όμως, υγεία του δεν του επέτρεψε τη μετάβασή του στην Ήπειρο, προκειμένου να ηγηθεί του βυζαντινού στρατού που θα αποστέλλονταν για να αποκαταστήσει την τάξη. Ο ίδιος προτίμησε να διαχειμάσει στη Θεσσαλονίκη. Διέταξε όμως την άμεση ενίσχυση των δυνάμεων στην Ακαρνανία, οι οποίες θα διοικούνταν πλέον από τον πιγκέρνη Ιωάννη Άγγελο, πρώην κυβερνήτη των Ιωαννίνων, και το Μιχαήλ Μονομάχο, κυβερνήτη της Θεσσαλίας. Ο σκοπός του βυζαντινού στρατού ήταν διπλός, να ενισχύσει το ηθικό των πόλεων που είχαν παραμείνει πιστές στον αυτοκράτορα και ταυτόχρονα να πολιορκήσει τα τρία κάστρα, ερημώνοντας παράλληλα τη γύρω περιοχή ώστε να καταστεί αδύνατος ο ανεφοδιασμός τους.

Οι βυζαντινές δυνάμεις εκπλήρωσαν με επιτυχία την αποστολή τους. Έτσι,

την άνοιξη του 1340, όποτε έφτασαν στην περιοχή ο αυτοκράτορας με το μεγάλο δομέστικο Ιωάννη Καντακουζηνό και τον υπόλοιπο βυζαντινό στρατό, ο Ανδρόνικος χώρισε το στρατό σε τρία τμήματα και συνέχισε την πολιορκία των τριών κάστρων. Την πολιορκία της Άρτας επέβλεπε προσωπικά ο ίδιος ο αυτοκράτορας. Πολιορκητικές μηχανές είχαν στηθεί περιμετρικά των τειχών και τα έβαλαν τακτικά, χωρίς όμως ιδιαίτερα αποτελέσματα. Το μόνο θετικό στοιχείο ήταν η απελευθέρωση του πρωτοστράτορα Θεοδώρου Συναδηνού, η οποία αποφασίστηκε όχι ως δείγμα καλής θέλησης ή υποχώρησης αλλά από φόβο για μια τυχόν οργάνωση συνωμοσίας από τη φιλοβυζαντινή μερίδα με επίκεντρο το πρόσωπό του. Παράλληλα, την πολιορκία των Ρωγών διεξήγαγε ο μέγας δομέστικος. Αν και τα δύο κάστρα δεν ήταν προετοιμασμένα για πολιορκία –είχαν περικυκλωθεί από όλες τις πλευρές τους, δεν ανεφοδιάζονταν και αντιμετώπιζαν έλλειψη εφοδίων–, αρνούνταν ωστόσο να παραδοθούν και να υποταχούν στον αυτοκράτορα. Είναι χαρακτηριστικά του φανατισμού και του πνεύματος της ανεξαρτησίας που διείπε τους επαναστάτες τα λόγια του Καβάσιλα ότι προτιμούσε να κρεμαστεί από τον πύργο παρά να συλληφθεί και να υποταχτεί στον αυτοκράτορα. Τέλος, η πολιορκία του Θωμόκαστρου αποδείχτηκε η πλέον δυσχερής για το βυζαντινό στρατό, καθώς μπορούσε να αποκλειστεί μόνο από τις τρεις πλευρές του και έτσι ανεφοδιάζόταν με άνεση από τη θάλασσα ελλείψει του βυζαντινού στόλου.

Σε αυτό το σημείο, λοιπόν, όπου η βία έδειχνε να μην επιφέρει αποτελέσματα υπέρ της μίας ή της άλλης πλευράς και η κατάσταση είχε φτάσει σε αδιέξοδο, ανέλαβε να δώσει λύση ο μέγας δομέστικος Ιωάννης Καντακουζηνός. Έτσι, πήρε μαζί του ορισμένους αξιωματικούς μόνο και κατευθύνθηκε προς τους Ρωγούς, επιζητώντας να συνομιλήσει με τον εκεί αρχηγό των επαναστατών Αλέξιο Καβάσιλα, τον οποίο είχε γνωρίσει προσωπικά σε μια προηγούμενη επίσκεψή του στην Ακαρνανία. Ο Καβάσιλας τον είδε από τα τείχη και του ζήτησε να μην πλησιάσει περισσότερο, ενώ αρνήθηκε να συνομιλήσει μαζί του, αν και παραδέχτηκε τη γνωριμία τους, από φόβο μήπως παρασυρθεί από τα προσωπικά του συναισθήματα και απομακρυνθεί από το στόχο του. Τελικά, έπειτα από αρκετές προσπάθειες, πείστηκε από τον Καντακουζηνό να τον συναντήσει στις αντίθετες άκρες της γέφυρας του Λούρου, η οποία έδινε πρόσβαση στο κάστρο. Κατά τη διάρκεια της πρώτης σύντομης αυτής συνάντησης, ο μέγας δομέστικος κατηγόρησε τον Καβάσιλα ως υποκινητή της επανάστασης, ενώ ο Καβάσιλας του απάντησε ότι έπραττε το σωστό προκειμένου να απελευθερώσει την Ήπειρο από την καταπίεση του αυτοκράτορα και να αποκαταστήσει στο θρόνο το νόμιμο διάδοχο του ανεξάρτητου κράτους. Η συγκεκριμένη συνάντηση, η οποία πραγματοποιήθηκε σε τεταμένη ατμόσφαιρα, έληξε με αυτόν τον τρόπο. Τρεις μέρες αργότερα, ο Καντακουζηνός επιδίωξε μια δεύτερη συνάντηση, ενώ κατάφερε να πείσει τον Καβάσιλα να περάσει τη γέφυρα και να συνομιλήσουν κατ' ιδίαν. Κατά

τη διάρκεια της δεύτερης συνάντησης, ο μέγας δομέστικος προσπάθησε να εξηγήσει στον αρχηγό των επαναστατών ότι δεν ήταν τόσο τραγική η υποταγή στον αυτοκράτορα ώστε αντί αυτής να επιλέγει το θάνατο. Οι απόψεις του Καβάσιλα άρχισαν να μεταβάλλονται σταδιακά, ωστόσο συνέχιζε να αρνείται πεισματικά κάθε συζήτηση για παράδοση. Το ποθητό αποτέλεσμα επήλθε τελικά για τον Καντακουζηνό λίγες μέρες αργότερα, οπότε πέρασε μία ολόκληρη μέρα με τον Καβάσιλα έξω από τα τείχη και τελικά τον έπεισε να παραδώσει το κάστρο και τον εαυτό του στον αυτοκράτορα.

Μάλιστα τόση ήταν η εμπιστοσύνη και η φιλία του Καβάσιλα προς το μεγάλο δομέστικο, ώστε ενώ αυτός επέστρεφε στην Άρτα, προκειμένου να ενημερώσει τον αυτοκράτορα για τις εξελίξεις, είδε τον Καβάσιλα να τρέχει να τον συναντήσει χωρίς συνοδεία. Τότε ο Καντακουζηνός, αφού τον ευχαρίστησε για την εμπιστοσύνη που του έδειχνε, τον συμβούλεψε να επιστρέψει στους Ρωγούς και να αναμένει τις αποφάσεις.

Την επόμενη μέρα, μόλις πληροφορήθηκε ο αυτοκράτορας τα τεκταινόμενα, διέταξε το μεγάλο δομέστικο να επιστρέψει στους Ρωγούς και να ανταμείψει τους άνδρες, που είχαν παραδώσει το κάστρο, ανάλογα. Μετά την εκτέλεση της παραπάνω διαταγής, ο Καντακουζηνός πήρε μαζί του τον Καβάσιλα και τους σημαντικότερους υποστηρικτές και τους οδήγησε μπροστά στον αυτοκράτορα, στον οποίο ομολόγησαν υπακοή και έδωσαν όρκο υποτέλειας. Στη συνέχεια ο Καβάσιλας, αφού τόνισε την καταλυτική συμβολή του μεγάλου δομεστικού στην απόφασή του να παραδώσει το κάστρο καθώς και την επιθυμία του να μην απομακρυνθεί ξανά από τον αυτοκράτορα, έλαβε τον τίτλο του μεγάλου Κοντόσταυλου και του αποδόθηκαν τόσο σε αυτόν όσο και στους συμπολεμιστές του εξαιρετικές τιμές.

Μόλις ο Βασιλίζης και οι υπερασπιστές της Άρτας πληροφορήθηκαν την παράδοση του Καβάσιλα και των Ρωγών, τους κατηγόρησαν για προδοσία και δειλία, ενώ οι ίδιοι αρνήθηκαν πεισματικά κάθε διαπραγμάτευση και φυσικά παράδοση όποιο και αν ήταν το αντίτιμο. Λίγες μέρες αργότερα όμως, ο Καντακουζηνός κατάφερε να πείσει το Βασιλίζη να συναντηθούν και να συνομιλήσουν στην πύλη του κάστρου. Τότε, ο μέγας δομέστικος άρχισε να του εξηγεί, με απaráμιλλη ευγλωττία, τη ματαιότητα της αντίστασής τους, τις ζημιές που προκαλούσε ο πόλεμος αλλά και η παρουσία ενός πολιορκητικού στρατού στη γεωργία και την οικονομία μιας περιοχής, τα δεινά που υπέφερε ο λαός που δεν λάμβανε μέρος στον πόλεμο, το λάθος των επαναστατών να ζητήσουν βοήθεια από τους δυτικούς, οι οποίοι επιδίωκαν να καταστρατηγήσουν την ελευθερία τους και την ανεξαρτησία τους και τελικά να τους υποτάξουν, τα κληρονομικά δικαιώματα του αυτοκράτορα στην περιοχή ήδη από την εποχή του Καίσαρα και τις τιμές και τα προνόμια που θα λάμβαναν εάν παραδίνονταν εθελοντικά.

Η ευγλωττία του Καντακουζηνού πέτυχε και πάλι το σκοπό της. Ο Βασι-

λίτζης και οι πολεμιστές του άρχισαν να κάμπτονται και αφού συνομίλησαν με τον Καβάσιλα και τους συντρόφους του, συγκρότησαν μια συνέλευση για να κρίνει την πορεία της επανάστασης. Αποφάσισαν ότι τα πράγματα δεν πήγαιναν όπως τα είχαν προγραμματίσει και γι' αυτό επέλεξαν να παραδοθούν στον αυτοκράτορα, μέσω του μεγάλου δομεστικού. Πράγματι, αυτός παρουσίαστηκε την επόμενη μέρα στην πύλη του κάστρου, όπου και του ανακοίνωσαν την απόφασή τους να παραδοθούν επειδή η περιοχή ανήκε κληρονομικά στον αυτοκράτορα και την είχε στερηθεί πρόσκαιρα, επειδή ο αυτοκράτορας φαινόταν αποφασισμένος να τους διαλύσει αλλά και εξαιτίας της ευγλωττίας του μεγάλου δομεστικού. Του παρέδωσαν, λοιπόν, την πόλη, έπειτα από έξι μήνες πολιορκίας, με την ελπίδα ότι θα κανόνιζε ώστε να λάβουν προνόμια. Έτσι, οι επαναστάτες οδηγήθηκαν μπροστά στον αυτοκράτορα, ενώ ο βυζαντινός στρατός μπήκε στην πόλη.

Ωστόσο, προκειμένου να κατασταλεί πλήρως η ανταρσία, έπρεπε να παραδοθεί και το Θωμόκαστρο, όπου βρισκόταν ο τελευταίος κληρονόμος του ανεξάρτητου κράτους της Ηπείρου Νικηφόρος. Επειδή όμως η ήδη κλονισμένη υγεία του αυτοκράτορα είχε επιβαρυνθεί επιπλέον, αποφασίστηκε να παραμείνει ο ίδιος στην Άρτα για να αναρρώσει και να οδηγήσει τον ταλαιπωρημένο βυζαντινό στρατό στο Θωμόκαστρο ο Καντακουζηνός. Το Θωμόκαστρο μπορούσε να πολιορκηθεί μόνο από την ξηρά, γεγονός που αποτελούσε και το δυνατό του σημείο και το καθιστούσε σχεδόν άτρωτο, όπως τόνισαν οι υποστηρικτές του στο μεγάλο δομέστικο σε μια από τις πρώτες προσπάθειες να έλθει σε επαφή μαζί τους. Παράλληλα, ανέμεναν από στιγμή σε στιγμή το στόλο της Αικατερίνης Βαλουά. Πράγματι, 22 ώρες μετά την άφιξη του Καντακουζηνού, εμφανίστηκαν 13 πλοία προς βοήθεια των πολιορκούμενων, τα οποία τους δημιούργησαν συναισθήματα χαράς και αισιοδοξίας. Τα πλοία όμως αγκυροβόλησαν αρκετά μακριά από την ακτή, ενώ βλέποντας το βυζαντινό στρατό δεν πραγματοποιήθηκε καμία προσπάθεια να προσεγγίσουν και να αποβιβάσουν στρατιώτες.

Υστερα από 25 μέρες πολιορκίας, ο Καντακουζηνός αποφάσισε να χρησιμοποιήσει και πάλι την ευγλωττία του και πρότεινε να του στείλουν έναν από τους υποστηρικτές του κάστρου για διαπραγματεύσεις. Ο εκπρόσωπος των επαναστατών ήταν ο Ριχάρδος, ο παιδαγωγός του Νικηφόρου. Σε αυτόν εξήγησε ο μέγας δομέστικος, με το μοναδικό χάρισμα του λόγου που κατείχε, το λάθος της επανάστασης, καθώς είχαν ξεσηκωθεί ενάντια σε έναν αυτοκράτορα που δεν τους είχε βλάψει στο παραμικρό αλλά και την πλάνη τους να ζητήσουν βοήθεια από τους Ταραντίνους, οι οποίοι δεν είχαν ποτέ επιτύχει να καταλάβουν μια πόλη της αυτοκρατορίας με το όπλα ή με πολιορκία ή ακόμη και με διαπραγματεύσεις πόσο μάλλον θα μπορούσαν να επιτύχουν ένα τέτοιο εγχείρημα στην παρούσα φάση που συμμετείχε και ολόκληρος ο βυζαντινός στρατός. Επιπλέον, η ανεπάρκεια των Ταραντίνων είχε ήδη απο-

δειχθεί και στη συγκεκριμένη περίπτωση, καθώς χρειάστηκαν έναν ολόκληρο χρόνο για να συγκεντρώσουν και να αποστείλουν τα 13 πλοία, τα οποία είχαν αγκυροβολήσει μακριά από τις ακτές και θα έφευγαν σε λίγο άπρακτα αφήνοντας το Θωμόκαστρο πολιορκημένο και χωρίς εφόδια. Αλλά και αν ακόμη έφτανε μεγαλύτερος στόλος και κατάφερνε να εκδιώξει το βυζαντινό στρατό, τότε οι Ηπειρώτες θα γίνονταν δούλοι των Λατίνων, τη συμπεριφορά των οποίων και την αγριότητα τη γνώριζαν καλά. Η μοναδική ελπίδα των επαναστατών ήταν να εξαπλωθεί το κίνημά τους αλλά και αυτή είχε πλέον εκλείψει μετά την παράδοση των Ρωγών και της Άρτας. Τέλος, αν δεν παρέδιδαν σύντομα το κάστρο, ο αυτοκράτορας θα δήμευε τόσο τις δικές τους περιουσίες όσο και εκείνες των συγγενών τους και θα τις απέδιδε σε πιστούς του υπηκόους οι οποίοι συμμετείχαν στην καταστολή της επανάστασης, ενώ μετά την παράδοση του Θωμόκαστρου οι υποστηρικτές του με τις οικογένειές τους θα οδηγούνταν στην εξορία. Σε περίπτωση όμως εκούσιας και γρήγορης παράδοσης, ο Νικηφόρος θα γινόταν γαμπρός του Καντακουζηνού, θα έχαιρε εξαιρετικών τιμών και φήμης, ενώ και οι ακόλουθοί του θα απολάμβαναν σειράς προνομίων.

Τα λόγια του Καντακουζηνού μεταφέρθηκαν με πιστότητα στους υποστηρικτές του κάστρου, οι οποίοι αποφάσισαν τελικά να παραδοθούν. Η απόφαση γνωστοποιήθηκε στο μεγάλο δομέστικο την επόμενη ημέρα. Ανάμεσα στους λόγους που τους οδήγησαν στη εγκατάλειψη της προσπάθειάς τους ήταν η απογοήτευσή τους από την έκβαση της επανάστασης. Οπωσδήποτε όμως, η απειλή εξορίας και δήμευσης των περιουσιών τους διαδραμάτισε καταλυτικό ρόλο. Ο Νικηφόρος και οι επικεφαλής των υποστηρικτών παρουσιάστηκαν στον Καντακουζηνό και εν συνεχεία οδηγήθηκαν στον αυτοκράτορα στην Άρτα, ενώ στο κάστρο εγκαταστάθηκε φρουρά προκειμένου να εμποδίσει τυχόν προσπάθεια αποβίβασης των Ταραντίνων, οι οποίοι παρακολουθούσαν τις εξελίξεις. Ο αυτοκράτορας δέχτηκε τους στασιαστές και τους αντάμειψε γενναιόδωρα για την υποταγή που του ορκίστηκαν. Ειδικά ο Νικηφόρος τιμήθηκε με τον τιμητικό τίτλο του πανυπερσέβαστου και ο αυτοκράτορας τον μεταχειρίστηκε με σεβασμό και φιλία. Αυτή ήταν η τελική έκβαση της επανάστασης στην Ήπειρο. Τα αυτοκρατορικά στρατεύματα παρέμειναν στην περιοχή για τρεις ακόμη εβδομάδες, ώστε να διευθετηθούν πλήρως και οι τελευταίες λεπτομέρειες αναφορικά με την ασφάλεια και τη διοίκηση της περιοχής. Στις αρχές Νοεμβρίου του 1340, τόσο ο αυτοκράτορας όσο και ο μεγάλος δομέστικός του και ο υποψήφιος γαμπρός του τελευταίου Νικηφόρος, μαζί με το βυζαντινό στρατό, αναχώρησαν για τη Θεσσαλονίκη. Η Ήπειρος επέστρεψε με αυτόν τον τρόπο οριστικά στους κόλπους της αυτοκρατορίας, καθώς η αντιβυζαντινή αντιπολίτευση είχε πλέον εκλείψει.

Επιπλέον, το όνομα Ρόγοι ή Ρογοί αποτελεί εθνικό και χαρακτηρίζει γοθικό φύλο ή έθνος όπως απαντά στη μεσαιωνική γραμματεία, το οποίο ζούσε

αυτόνομα και λυμαινόταν την περιοχή της Θράκης,⁸⁷ σύμφωνα με τον Προκόπιο στο *Υπέρ των πολέμων*,⁸⁸ τον Ιωάννη Αντιοχέα στη *Χρονική ιστορία του*,⁸⁹ τον αυτοκράτορα Κωνσταντίνο Ζ΄ Πορφυρογέννητο στο *Περί επιβουλών*,⁹⁰ αλλά και τον Ψευδο-Ζωναρά στο *Λεξικό του*.⁹¹ Από τους Ρόγους καταγόταν και ο στρατηγός Εράριχος και πάλι σύμφωνα με τον Προκόπιο.⁹² Τέλος, ο Στέφανος ο Βυζάντιος αναφέρει νήσο Ρώγη στην περιοχή της Λυκίας, οι κάτοικοι της οποίας ονομάζονται Ρωγαίοι.⁹³

Ρεάχοβα

Ρεάχοβος πεδίων, Ρεάχουβις, Ρεαχούβεως και υποκοριστικά Ρεαχοβίτζα αποτελούν τοπωνύμια της βουλγαρικής επικράτειας, σύμφωνα με το Μανουήλ Φίλη.⁹⁴ Η Ρεάχοβις τοποθετείται από τον Γεώργιο Παχυμέρη κοντά στο Τέρνοβο.⁹⁵ Επρόκειτο για μια διεκδικούμενη περιοχή ανάμεσα σε Βυζαντινούς και Βουλγάρους.

Φανάρι

Σποραδικά στοιχεία απαντούν στις πηγές, τα οποία όμως αναφέρονται σε ομώνυμα ή σχεδόν ομώνυμα τοπωνύμια άλλων περιοχών και όχι στην ηπειρωτική πεδιάδα του Φαναρίου. Πιο συγκεκριμένα, το τοπωνύμιο Φανάρι συγκαταλέγεται στις *Ιστορίες* του Ιωάννη Καντακουζηνού ανάμεσα στα θεσσαλικά κάστρα μαζί με τους Σταγούς, τα Τρίκαλα και την Ελασσόνα.⁹⁶ Επιβεβαιώνοντας την παραπάνω θέση του Φαναρίου, ο Λαόνικος Χαλκοκονδύλης στις *Αποδείξεις ιστοριών* μας πληροφορεί ότι το Λεωδορίκιον, κατοικημένο πολίχνιο της χώρας των Λοκρών και το κατοικημένο τμήμα της Πίνδου κοντά στο Φανάριο έλαβαν κυβερνήτη από το δεσπότη του Μυστρά

⁸⁷ Σε κάθε όνομα παρατίθενται και οι υπόλοιπες τυχόν σημασίες με τις οποίες απαντά στη μεσαιωνική γραμματεία, με σκοπό τη διαμόρφωση μιας πλήρους εικόνας αναφορικά με τη θέση και τη σημασία του στη φιλολογική παραγωγή της μεσαιωνικής περιόδου.

⁸⁸ Προκόπιος *Υπέρ πόλεων* 7.2.2.4-7.2.2.9, 7.2.4.1.

⁸⁹ K. Müller, *Ioannes Antiochenus Historiae*, Paris 1841-1870 (FHG 4), κεφ. 214.

⁹⁰ C. de Boor, *Excerpta historica iussu imp. Constantini Porphyrogeniti confecta, III: excerpta de insidiis*, Berlin 1905, κεφ. 137.10-138.26.

⁹¹ J.A.H. Tittmann, *Iohannis Zonarae lexicon ex tribus codicibus manuscriptis*, II, Amsterdam² 1967, ρο 1623.

⁹² G. Wirth, *Procopii Caesariensis opera omnia*, II, Leipzig 1963, 7.2.2.4-7.2.2.6.

⁹³ A. Meineke, *Stephan von Byzanz, Ethnika*, Graz² 1958, 548.9, 1623.22.

⁹⁴ E. Miller, *Manuelis Philae Carmina*, II, Amsterdam² 1967, 3.237.325-3.237.328.

⁹⁵ I. Bekker, *Georgii Pachymeris de Michaele et Andronico Palaeologis libri tredecim*, II, Bonn 1835 (CSHB), 447-448.

⁹⁶ L. Schopen, *Ioannis Cantacuzeni eximperatoris historiarum libri iv*, I, Bonn 1828 (CSHB), 1.474.1-1.474.5.

προκειμένου να αντιμετωπίσουν τον οθωμανικό κίνδυνο.⁹⁷

Η Φαναρροία αναφέρεται, στα *Υπομνήματα στον Διονύσιο τον Περιηγητή* του Ευσταθίου, ως περιοχή του Πόντου η οποία διασχίζεται από τον επονομαζόμενο Ερίδιο ποταμό ή Τρις στον πιο απλό τύπο του.⁹⁸ Επιπλέον, από τον Γεώργιο Μοναχό στον πρόλογο της *Χρονικής Ιστορίας* του και στο *Χρονικό σύντομο*,⁹⁹ όπως και από τη *Σύνοψη ιστοριών* του Γεωργίου Κεδρηνού¹⁰⁰ πληροφορούμαστε ότι στη Φαναρροία γνώρισε μεγάλη διάδοση η αίρεση του μανιχαϊσμού, η οποία έφτασε στην περιοχή από Αρμένιους.

Επίλογος

Συμπερασματικά, οι πληροφορίες που εμπεριέχονται σε έργα μεσαιωνικών συγγραφέων για τις θέσεις της περιοχής της Πρέβεζας μπορούν να χαρακτηριστούν ως ελάχιστες, αναλογικά με τη στρατηγική σημασία και την μακρά πορεία της περιοχής συνολικά. Χρονολογικά εντοπίζονται από τον 1^ο μ.Χ. αι. έως και το 14^ο μ.Χ. αι., καλύπτοντας ένα σημαντικό χρονολογικό εύρος. Αξιοσημείωτη είναι και η ποικιλία των έργων, όπου συγκαταλέγονται κυρίως γεωγραφικά, περιηγητικά και ιστορικά αλλά και εκκλησιαστικά και ποιητικά έργα καθώς μεσαιωνικά λεξικά και σχόλια σε κείμενα της κλασικής αρχαιότητας. Οι πλείστες των πηγών αναφέρονται είτε στον Αμβρακικό κόλπο λόγω του κομβικού ρόλου του, των ποικίλων θέσεων που είχαν ιδρυθεί περιμετρικά του αλλά και με αφορμή τη ναυμαχία του Ακτίου είτε στο μεγάλο παλαιοχριστιανικό και πρωτοβυζαντινό κέντρο της περιοχής, τη Νικόπολη, με τη διεθνή ακτινοβολία.

Πιο συγκεκριμένα, σχετικά με τον Αμβρακικό κόλπο, οι πηγές επιβεβαιώνουν τη θέση του, παραθέτουν τις διαστάσεις του, απαριθμούν τα φύλα που κατοικούσαν περιμετρικά του κατά την κλασική αρχαιότητα και τις οικιστικές μονάδες εκάστου φύλου, οριοθετούν την επικράτεια του καθενός καθώς και τις περιοχές που χώριζε ή ένωνε ο κόλπος. Σημαντικές είναι οι αναφορές και στα γνωστότερα και σημαντικότερα λιμάνια του. Ιδιαίτερη μνεία γίνεται σε αυτόν κατά την περιγραφή της ναυμαχίας του Ακτίου και με αφορμή την ίδρυση της Νικόπολης και του ναού του Ακτίου Απόλλωνα. Παράλληλα, επισημαίνεται και δικαιολογείται ο κομβικός και πολύπλευρος ρόλος του.

⁹⁷ E. Darko, *Laonici Chalcocondylae historiarum demonstrationes*, I, Budapest 1922, 2.92.6-2.92.10.

⁹⁸ K. Müller, *Eustathius, Commentarium in Dionysii periegetae orbis descriptionem*, Paris 1861 (Geographi Graeci minores 2), κεφ. 783.

⁹⁹ C. de Boor, *Georgii monachi chronicon*, II, Leipzig 1904 (MPG 110), 718-719, 885.

¹⁰⁰ I. Bekker, *Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae ope*, I, Bonn 1838 (CSHB), 1.757.

Πολυαριθμότερες και περισσότερο ποικίλες είναι οι πληροφορίες για τη Νικόπολη. Οπωσδήποτε όμως ελάχιστες συγκριτικά με τη σημασία της και τον πρωταγωνιστικό ρόλο που διαδραμάτισε. Η πλειοψηφία των πηγών εξιστορεί τη ναυμαχία του Ακτίου και την ίδρυση της πόλης, με αρκετές λεπτομέρειες. Δικαιολογείται η επιλογή της συγκεκριμένης θέσης και παρατίθενται στοιχεία για το συνοικισμό που επακολούθησε την ίδρυσή της, τη μορφή και την οργάνωσή της, τα λιμάνια της, τα Άκτια, και την ιστορική πορεία της πόλης. Ιδιαίτερη θέση κατέχει το χωρίο της επιστολής του Παύλου προς τον Τίτο όπου ο απόστολος των εθνών υποστηρίζει ότι είχε αποφασίσει να διαμείνει για το χειμώνα στη Νικόπολη, το οποίο επαναλαμβάνεται από αρκετούς συγγραφείς και σχολιάζεται ποικιλοτρόπως. Αξιοσημείωτες είναι και οι αναφορές του μεγάλου στωικού φιλοσόφου Επίκτητου, ο οποίος πέρασε ένα σημαντικό τμήμα της ζωής του στη Νικόπολη και διασώζει πολύτιμα στοιχεία για την οργάνωση και τη σημασία της πόλης. Βέβαια, το όνομα της πόλης της νίκης είχε αποδοθεί και σε άλλα αστικά κέντρα της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, τα μεγαλύτερα και γνωστότερα από τα οποία επισημαίνουν οι συγγραφείς. Με την έναρξη της βυζαντινής περιόδου και έως την οριστική εγκατάλειψη της πόλης, απαντούν και μαρτυρίες για επιδρομές, λεηλασίες και ερημώσεις που υπέστη. Σε εκκλησιαστικά κείμενα, εμπεριέχεται και η παράδοση για την ανεύρεση μιας έκδοσης της Αγίας Γραφής, γραμμένης στα εβραϊκά, μέσα σε πίθους. Δηλωτικές είναι και οι συμμετοχές των δυναμικών επισκοπών Νικοπόλεως στις Οικουμενικές Συνόδους, όπως αποδεικνύεται από τα Πρακτικά τους. Εκτός από την πόλη της Νικόπολης, πεινχρά στοιχεία υπάρχουν και για το ομώνυμο θέμα, με το κεφάλαιο στο *Περί θεμάτων* του Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου να κυριαρχεί. Τέλος, παρά την πενία των πληροφοριών, αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι οι χαρακτηριστικότεροι και αντιπροσωπευτικότεροι μεσαιωνικοί συγγραφείς περιλαμβάνουν και μαρτυρίες για τη Νικόπολη, ακόμη και μετά την εγκατάλειψή της.

Μετά τα ποικίλα χωρία που αφορούν τη Νικόπολη, ιδιαίτερη μνεία θα πρέπει να γίνει και στη διήγηση του Ιωάννη Καντακουζηνού για την επανάσταση που ξέσπασε το 1338 στην Ήπειρο κατά του βυζαντινού αυτοκράτορα και όπου πρωτοστάτησαν το κάστρο των Ρωγών και το αντίστοιχο της Ρηνιάσσας, πλαισιώνοντας την πρωτεύουσα Άρτα. Μέσα από την εξιστόρηση των γεγονότων, διαφαίνεται η σημασία και η ισχύς των δύο κάστρων και κατ' επέκταση ο κομβικός ρόλος της περιοχής, ο οποίος αναγνωριζόταν και από τον ίδιο τον αυτοκράτορα.

Συνολικά οι μαρτυρίες των μεσαιωνικών πηγών για την περιοχή της Πρέβεζας είναι ολιγάριθμες αλλά ταυτόχρονα πολύτιμες. Παράλληλα, αν συνδυαστούν με τα τοπογραφικά και αρχαιολογικά δεδομένα φανερώνουν τη συνεχή κατοίκηση της περιοχής καθ' όλη τη μεσαιωνική περίοδο, την αλλαγί των θέσεων των αστικών κέντρων της από την πεδινή παραθαλάσσια Νι-

κόπολη στους φυσικά οχυρούς και απόκρημνους βράχους της Πάργας, των Ρωγών και της Ρηνιάσας, την οργάνωσή τους, τους εμπορικούς δρόμους, τον τρόπο ζωής των κατοίκων, σκιαγραφούν την ιστορική της πορεία και επιβεβαιώνουν τη σημασία της για την Ήπειρο και την αυτοκρατορία γενικότερα.

Βιβλιογραφία

- ZACHOS K.A., 2007, *Τα γλυπτά του βωμού στο Μνημείο του Οκταβιανού Αυγούστου στη Νικόπολη*, στο: *Νικόπολις Β΄. Πρακτικά του Δευτέρου Διεθνούς Συμποσίου για τη Νικόπολη (11-15 Σεπτεμβρίου 2002)*, Πρέβεζα 2007, τ. I: 411-434· τ. II: 307-321
- ΜΕΛΕΤΙΟΣ (Μητροπολίτης Νικοπόλεως), 2007, *Ο Απόστολος Παύλος στην Νικόπολη*, στο: *Νικόπολις Β΄. Πρακτικά του Δευτέρου Διεθνούς Συμποσίου για τη Νικόπολη (11-15 Σεπτεμβρίου 2002)*, Πρέβεζα 2007, τ. I: 123-133· τ. II: 79
- ΤΣΑΚΟΥΜΗΣ Χ.Ν., 2007, *Η γεωμετρία και αρχιτεκτονική του Μνημείου του Αυγούστου και η σχέση τους με την πόλη της Νικόπολης*, στο: *Νικόπολις Β΄. Πρακτικά του Δευτέρου Διεθνούς Συμποσίου για τη Νικόπολη (11-15 Σεπτεμβρίου 2002)*, Πρέβεζα 2007, τ. I: 393-399· τ. II: 283-297
- EASTERLING P. & KNOX B., 1994, *Ιστορία της αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας*, 2^η εκδ., Αθήνα
- HUNGER H., 2000, *Βυζαντινή λογοτεχνία. Η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών*, τ. Α΄-Γ΄, Αθήνα
- LESKY A., 1988, *Ιστορία της αρχαίας ελληνικής γραμματείας*, 5^η εκδ., Θεσσαλονίκη
- MURRAY W.M., 2007, *Recovering rams from the Battle of Actium. Experimental archaeology at Nicopolis*, στο: *Νικόπολις Β΄. Πρακτικά του Δευτέρου Διεθνούς Συμποσίου για τη Νικόπολη (11-15 Σεπτεμβρίου 2002)*, Πρέβεζα 2007, τ. I: 445-451· τ. II: 333-341
- NICOL D., 1991, *Το δεσποτάτο της Ηπείρου. Μια συνεισφορά στην ιστορία της Ελλάδας κατά το μεσαίωνα*, Αθήνα
- NICOL D., 1997, *Υστεροβυζαντινή περίοδος (1204-1479)*, στο: Μ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ (Επιμ.), *Ήπειρος. 4000 χρόνια ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού*, Αθήνα, 198-222
- SOUSTAL P. & KODER J., 1981, *Nikopolis und Kephallenia*, Wien (Tabula Imperii Byzantini 3)